

81
п-
ар- 386-6
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ОБЛИСПОЛКОМНУ ХАЛКЪ ОКЪУУ БЕЛЮМЮ

**СЕГИЗДЖЫЛЛЫКЪ ШКОЛНУ
V—VIII КЛАССЛАРЫНА
КЪАРАЧАЙ ТИЛ БЛА ЛИТЕРАТУРАДАН
ПРОГРАММАЛА**

**КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1962**

СЕГИЗДЖЫЛЛЫКЪ ШКОЛНУ V—VIII КЛАССЛАРЫНА КЪАРАЧАЙ ТИЛ БЛА ЛИТЕРАТУРАДАН ПРОГРАММА

*Къарачай-Черкес Облисполкомну
Халкъ Окъуу Бёлюмю
бегитгенди
30 июль 1962 дж.*

*Джарашдыргъанла:
Доцент Байрамкъулланы А. М., Байрамукъланы Б. Х.,
Суююнчланы А. А., Лайпанланы Къ. Т.*

Ана тилни школлада окъутууну юсюнден бусагъатда изленнъен джанъы борчлагъа кёре, къарачай тил бла литератураны программасыны бу биринчи джарашдырылгъаныды, ол себебден джетишмеген кем затла тюберге боллукъдула.

Устазла, илму къуллукъчула эмда къалгъан джолдашла бу программаны юсюнден кёллерине келгенни Облисполкомну Халкъ Окъуу Бёлюмюне неда Издательствогъа билдирселе, ол бюсюреулю иш бу программаны мындан да иги этерге хайыр берликди.

Джарашдыргъанла.

**Байламлы тилге усдалыкъны ёсдюрюу эмда кесгин
окъургъа юретиу ишле (тюрлю-тюрлю ишлени
юлгюлери).**

Анъылатыу къагъыт.

Усдаз окъуучулары байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюу ишни джашауда бардыргъан заманда хар класда къаллай иш бардырыргъа керек болгъанын эм ала-ны тематикаларын кеси сайлайды. Ол себебден хар школну болумуна кёре, ол ишлени тематикалары эм аланы джюрютюлюу ызлары тюрленирге да боллукъ-дула.

Программада кёргюзюлген сочинениелени темалары джанъыз юлгю орнуна берилгендиле, ала усдаз къаллай ишле бардырлыгъындан хапарлы болур ючюн кёргюзюл-гендиле.

Бек кереклиси, окъуучулары сочинениелеринде ала-ны къуршалагъан джашау тюз суратланырча болса ол-ду. Школда эм юйде джашау, табигъат, окъуучулары школда эмда школдан тышында кеслерин джюрютюуле-ри, кеслерини джашауларында болгъан тюрлю-тюрлю болумла, байрамла эмда каникулла, искусство ишле, су-ратлау самодеятельность, гигиена, спорт, адамны уру-нуу — была барысы да окъуучулары сочинениелерине материал берликдиле.

Изложение эм сочинениелени санлары, аланы этерге табылгъан заманнга кёре, окъуучула аланы этерге къа-лай хазырлангъанларына кёре болады. Сёз ючюн, окъуу-чула сочинениелени юйлеринде джазарыкъ эселе, сочи-нение джазаргъа хазырланыуда, джазылгъан сочинение-лени классда сюзгенлери да ичине кириб, бютеулей ба-рына да не 2, неда, 1,5 сагъат керекли болады. Юретиу

изложениеле (текстге джууукъ болгъан) 3 сагъат чакълы бир заманнга джазартгъа деб къаралады (бир дерс джазартгъа хазырларгъа, экинчи дерс джазартгъа, ючюнчю дерс а усдаз джазылгъанны анализ этерге). Уллу болмагъан сынау халда берилген изложениеле бир джерде джазылыб, экинчи джерде анализ этилирге боллукъдула. Алай бла изложениелени эм сочинениелени санлары тюрлю-тюрлю болургъа боллукъдула, алай болса да бу тюбюнде кёргюзюлген таблицада санладан аз боллукъ тюлдю.

	V	VI	VII	VIІІ
а) Тюрлю-тюрлю изложениелени санлары	4—5	3—4	3—4	1—2
б) Литература материалда джазылгъан сочинениелени саны (берилген сооруулагъа эркин толу джууабла джазыу да ол санны ичине киреди)	—	2—3	3—4	4—5
в) Окъуучула кеслери джашауда сынагъан эм кёрген затланы юсюнден джазылгъан сочинениелени саны (бери суратлагъа къараб джазылгъан сочинениеле да киредиле)	4—5	4	4	4

Барысы да 8—10 9—11 10—12 10—12

Ишлени кёбюсю юретиу халда бардырыргъа деб салыннганды, алай болса да, бир талай иш сынау халда (хар классда 2—3 иш) (берилирге керекди. V—VI классда текстге джууукъ сынау изложениеле берилирге керекдиле.

VII классда изложениеле эм сочинениеле, VIII классда литература материалгъа неда окъуучулагъа кеслерини джашауларындан сыналыб алыннган затларына сочинениеле джаздырыу. Усдаз кеси ишни болумуна кёре, сынау халда башха тюрлю иш джюрютюрге да боллукъду.

Сегизджыллыкъ школда окъуучуланы байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюу дерслерини ахыр мураты окъуучула кюру биреуню джазгъаным джанъыртыб джазартгъа юрениб къалмай, кеслери башлары бла сагъыш этиб, кеслерини акъылларына желген затланы джарашдырыб джаза билирге юретиудю.

Сынау ишле бары да классда этиледиле. Юретиу муратда бардырыллыкъ ишлени бир къаууму заманны кёб

алмаз ючюн, алагъа окъуучулары заманында грамматиканы эмда литератураны дерслеринде хазырларгъа керекди. Сёз ючюн: бардырылыргъа керекли болгъан изложениелени, неда сочинениелени бирден, къарачай тилни дерслеринде керекли сёзлюк ишлени бардырыргъа неда окъулгъан темагъа кёре берилген упражнениелени (айтыргъа: сёзлени джалгъаныулары, джегилиулер, айтым къурау, д. а. к.) этдирирге керекди. Литератураны дерслеринде окъулгъан чыгъармаланы анализ этген заманында, сочинениеге керекли эс бёлдюрюб ётерге керекди.

Юренирге деб джазылгъан изложениеле эмда сочинениеле хазырланыуда алагъа план салыу окъуучулары баш ишлерини бириди. Изложение неда сочинение джазарны аллында анъа къаллай план салыргъа керек болгъанын усдаз кеси белгилейди эм айтады. Заман аз болгъан кёзюуде планны усдаз кеси берирге да болады, алай болмай заман джетишсе планны окъуучула кеслери салыргъа да боладыла. Ол заманда усдаз алагъа болушургъа неда къарыулары джетерик болса, болушмай къояргъа да боллукъду. Окъуучула бары да бир план салыргъа да эмда хар окъуучу кеси башына энчи план салыргъа юренирге керекдиле. Изложение неда сочинение джазарны аллы бла окъуучула къалай-алай болса да бир план атына джазгъан кирик этиб къоюучулары себебден, алай болмаз ючюн, план салыргъа энди кёб акъыл бёледиле. Ол себебден программада V эм VI класслагъа, иш этиб план салыргъа юретиу (литература чыгъармалагъа эмда аладан юзюмдюлеге) ишле салынъандыла. План салыу VII эм VIII класслада да тохдарыкъ тюлдю.

Усдаз берилген ишлени бир къауумун кеси кёб не аз этерге боллукъду. Юлгю этиб айтсакъ: суратлагъа къараб сочинение джазыу ишлени керекли суратла толу болсала кёб этерге, ала джетишмеселе уа-аз этерге боллукъду. Ол себебден сурат табылмагъан кёзюуде башха темагъа сочинение джазаргъа боллукъду. «Иш къагъытла» деген темагъа берилген ишлени санларын усдаз окъуучулары къарыуларына, усдалыкъларына, ишни болумуна эмда заманны таблыгъына кёре этеди. Къабыргъа газетге статья джазыргъа эмда аны анализ этиуге V классда андан кёб заман керек боллукъду. Бир къауум ишлени усдаз юйге берирге боллукъду. Сёз ючюн, ус-

даз 10—15 минутну ичинде окъуучулагъа окъугъан китабларыны юсюнден къысха хапарла айтыб, къалай джазаргъа боллукъларындан анъылатыб бир белгили заманны ичинде окъугъанларыны юсюнден дженъил халда джазаргъа юйге иш береди. Былай этилиб келген юй ишлени анализ этерге бир дерс къалдырады.

Сохдаланы сѣлешюу тиллерин ѳсдюрюню бек уллу магъанасы барды. Изложение неда сочинение джазарларыны аллы бла окъуучула берилген темалагъа джарашдырыб хапар айтыргъа керек боладыла. Бир-бир кѳзюўдеде уа джазыллыкъ сочинениелени орнуна джазыллыкъча аўуздан айтдырыб къояргъа боллукъду. VI классны программасында литература геройлагъа характеристиканы джаздырыб кюрешмей, джарашдырыб айтыргъа юретиўге энчи сагъатла бериледи. Характеристика бериў бек кыйын сочинениелени бириди, ол себебден аланы джазарны аллы бла аланы аўуздан айтыргъа юретиўню уллу магъанасы барды. Эмда ол ишге энчи дерсле берирге да боллукъду. Хапар айтыў иш бир да къуругъан заманда, берилген соруугъа толу джууаб берирге юретиў, къысха хапарчыкъ айтыў халда литература дерследе кѳб джюрюге керекди. Ол ишге айырыб энчи сагъатла бериўню да кереги джокъду. Эм тынч характеристиканы айтдырыў V классда огъуна башланыргъа керекди. Бу ишге энчи сагъат къояргъа керек болмагъаны себебли, бу «Байламлы тилге усдалыкъны ѳсдюрюў» деген бѳлюмде да кѳргюзюлмей къалгъанды. Программада байламлы тилге усдалыкъны ѳсдюрюў бѳлюмге кирирге керекли болуб, кирмей къалгъан дагъы да ишле (темала) бардыла. Сѳз ючюн, окъуучула окъуб иги билген сѳзлеге таяныб, гитче сочинение джаздырыў. Бу ишлеге энчи сагъатла бериў неда алагъа бир тукъум бир тыйгъыч, буруў салыў тюз боллукъ тюлдю.

Окъуучулары тиллерин ѳсдюрюў иш литератураны дерслерине бек байланыбды: юретиў изложениелеге текстле кѳбюсюне программада кѳргюзюлген литература чыгъармаладан алыннъандыла, литератураны темаларына джазылгъан сочинениеле чыгъармаланы анализлерине таянадыла. Бир къауум чыгъармаланы юзюмдюлери окъуучула кеслерини джашаўларындан неда сынамларындан алыб сочинение джазгъан заманда юлгюлюк этерге боллукъдула.

Аны бла бирча бу ишле тилни дерслеринде да байланыб келедиле, сёз ючюн: изложениеге хазырлангъан заманда, сёзлюк иш этиледи, айтымланы синтаксис джанындан тюз къуралыуларына акъыл бёлюнеди, сёлешген заманда терс айтханлары тюзетилинеди, кыйын орфографияла эсге алынадыла, д. а. к. Сочинение джазыугъа хазырлангъан заманда сёзлюкге сёзле джазыу иш бардырылады. Бир къауум халатланы джибермез ючюн не мадарла этерге керек болгъаны айтылады. Сочинениеледе бир къауум грамматика категорияла бла хайырланыргъа амал болгъанына усдаз сохдаланы эслерин бурады, юлгюге: затны сыфатын кёргюзюрге — сыфатланы, этимсыфатланы эм этимсыфат айланчланы, айгъакълаучу джалгъангъан айтымланы; этилиннъен халны белгилерин кёргюзюрге: сёзлеулене, этимчаланы эм этимча айланчланы теньлешдириу айланчланы хайырланыулары анъылатады. Алай болса да окъуучула хаман бирча бир джол бла джазыб турмай, тюрлю-тюрлю джолла бла джазыб кёрюрге керекдиле. Окъуучула кеслерини джазыу ишлеринде затны магъанасындан формасына барыргъа керекдиле ансы, формасындан магъанасына барыргъа керек тюлдюле.

Къарачай тилни эмда литератураны дерслеринде кесгин окъуугъа акъыл бёлюрге керекди. Аны юсюне да суратлау литературадан алыннгъан текстлени кесгин окъургъа энчи сагъатла берилгендиле: V эм VI класслада—4-шер, VII эм VIII класслада 2-шер сагъат.

ПРОГРАММА

5 класс

32 сагъат (20 с. къарачай тилни дерслеринден, 12 сагъат да литератураны дерслеринден).

1. Изложение эм сочинение (24 с.)

Сюжети болгъан гитче чыгъармалагъа неда юзюмдюлеге хапарлаучу неда соруучу айтымла бла джазылгъан бош эм къош планла салыу. Гитче хапарланы текстлерине джууукъ магъаналарын айтыу эмда анъа изложение джазыу.

Суратха къараб хапар айтыу эмда сочинение джазыу (юлгюге: Решетниковну «Каникулгъа келди», «Энтда эки», Левитанны «Март» деген суратларына, д. а. к.).

2. Иш къагъытла (4 с.)

Джууукъларына, тенълерине эм танышларына адресин кёргюзюб школну юсюнден неда юй джашаудан письмо джазыу.

Окъугъан китабларыны юсюнден къысха джазыб билдириу (неда табигъатны юсюнден сынауларындан, урунуу ну ишлеринден, д. а. к.) газетге билдириу халда заметка джазыу.

3. Литература текстлени кесгин окъуугъа энчи дерсле (4 с.)

VI класс

32 сагъат (20 сагъат къарачай тилни дерслеринден эм 12 сагъат литератураны дерслеринден).

1. Изложение эм сочинение (24 с.)

Хапарланы магъаналарын текстлерине джууукъ айтыу эмда анъа изложение джазыу, айтхан эмда джазгъан заманларында текстлеринде этимсыфат, этимча сѣзлени, соруучу айтымланы туура сѣзлени хайырлана билиу. Озгъан заманда айтылгъан хапарны бусагъат замангъа келтириб айта эмда джаза билиу.

Узун, кыйын текстлени кысха джарашдырыб айта билиу.

Уллу чыгъармаланы айырыб, бир кѣауум джерлеринден хапар джарашдырыб айта эмда изложение джаза билиу (сѣз ючюн: «Къара кюбурден» «Ибрахимни сабий заманы» деген темагъа). Окъулгъан чыгъармаланы магъанасына кѣре, берилген соруулагъа джазыб, толу джуаб бериу. Усдаз берген плангъа кѣре окъулуб анализ этилиннгъен чыгъармаланы геройларына характеристикаланы джарашдырыб айтыб бериу.

Сохдала кеслерини джашауларындан, шахарда, элде кѣрген сынагъан затларындан, школну мастерскойларында неда колхозда этген ишлеринден хапар джарашдырыб айтыу неда джазыу. Суратлагъа къараб хапарла айтыу эмда сочинениеле джазыу (Левитан «Алтын къач» Степанов «Турнала учуб барадыла», д. а. к.).

Табигъатда болгъан затланы кесини сынагъанына кѣре джарашдырыб суратлаб джазыу («Къачны башлангъаны бла». «Инъирде», «Суулада буз эриу», «Джер юзюлюу». д. а. к.).

2. Иш къагъытла (4 с.)

Бир белгили заманны ичинде этилген ишлени, сѣз ючюн, байрамны неда каикулну) планы.

Джыйылыуда алгъан бегимлерин кысхача джаза билиу (протоколну эм тынч формасы.)

Этиллик ишлени кѣргюзюб джазыу неда газетге заметка джазыу.

3. Литература текстлени кесгин окъургъа энчи дерсле (4 с.)

VII класс.

30 сагъат (къарачай тилни дерслеринден 18 сагъат, литератураны дерслеринден 12 сагъат).

1. Изложениеле эм сочинениеле (24 с.)

Синтаксис джанындан бираз кыйышыракъ къуралгъан (къош айтымлары, диалоглары эмда башха затлары болгъан), тюрлю-тюрлю композиция элементлери болгъан (суратлау, геройну кыйгъыргъанларын кѳргюзюу, д. а. к.), хапарлау текстледе джазылгъан хапарлары не къадар текстлени кеслерине джууукъ кыйтарыб айтыу эм изложениеле джазыу.

Кесини кѳлюне келгенни да къошуб, сау чыгъарманы (гитчерек) неда чыгъарманы башларыны биринде джазылгъан хапарны кысхача кыйтарыб айтыу эм джазыу.

Окьюлгъан чыгъармаланы магъаналарына кѳре салынгъан соруулагъа джазыб толугууабла бериу.

Чыгъармагъа алгъы бурун анализ бериб (бары да биргелей салгъан план) энчи эмда теньлешдириу характеристикаланы аууз бла айтыу эмда джазыу халда бериу.

Окьюучулагъа театрда, кинода, клубда, библиотекада баргъанларыны, байрам кюнлени, каникуллары кыйлай ашыргъанларыны, физкультураны, гигиенаны, спортну эмда ала кибик башха затлары юслеринден кѳрюб, сынаб алгъан хапарларын кеслерини кѳллерине келгенча джарашдырыб суратлау халда айтдырыу эм сочинениеле джаздырыу.

Суратха къараб кеслерини кѳллерине келгенни да къошуб, хапар айтыу эмда сочинение джазыу, сѳз ючюн. Шевандронованы «Эл библиотекада», Решетинниковну «Тынчлыкъ ючюн», Григорьевни «Вратарь» деген суратларына, «Минъи-Тау», «Партизан джашчыкъ» деген, дагъы да ала кибик суратлагъа). Кыйсы болса да зат чыгъарыучу бир объектни юсюнден (школ мастерскойну, колхоз ферманы, инкубатор станцияны, д. а. к. затлары юсюнден) суратлаб хапар айтыу эм джазыу.

2. Китаб бла ишлеу эм иш кыйгытла (4 сагъ.)

Литература учебникни статьясын кысха халда джазыу (конспект). Окъугъан китабына аннотация джазыу. Газетте статья джазыу.

Кыйсы болса да бир ишни этгенине кысха отчет джаза билиу.

3. Литература текстлени кесгин окъуугъа энчи дерсле (2 с.)

VIII класс

21 сагъат (къарачай тилни дерслеринден 9 сагъат, литератураны дерслеринден 12 сагъат).

1. Изложениеле эмда сочинениеле (15 сагъат).

Кёлюне келгенлени да къоша, геройгъа да багъа бере, айырым темалагъа изложение джазыу (сёз ючюн: Байрамукъланы Халиматны «Залихат» поэмасындан «Залитханы образы».)

Литература темалагъа сочинениеле джазыу, айырыб айтханда, литература геройланы юсюнден джазыу. Хар ким кеси салгъан планнъа кёре аууз бла айтыб эм джазыб характеристика бериу (сёз ючюн: Хубийланы Османлы «Аманат» деген повестинде «Къарачайдан баргъан къазауатчы джашла» деген темагъа).

Школда самодеятельностну, живописни произведенийелерини, выставкаланы, комсомолчуланы мораль джанындан обликлерини, урунуу тюрлю-тюрлю ишлерини, профессияланы, дагъыда ала киби затланы юслеринден хапарла айтыу эм сочинениеле джазыу.

2. Иш къагъытла (4 с.)

Конспект салыргъа юретиу ишни бардырыу.

Литература учебникни статьясыны баш магъаналары айыра билиу (тезисле салыу).

Окъугъан китабыны юсюнден къысхача отзыв джазыу.

Къайсы болса да бир ишни къалай сюзюлгенин джазыу (протокол).

Автобиография. Заявление (тилек къагъыт).

3. Литература текстлени кесгин окъургъа энчи дерсле (2 сагъат).

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

Анъылатыу къагъыт

Тилни магъанасы, адамгъа хайыры кемсиз уллуду. Адамла бир-бирлерине сѣлеширге, акъылларын, ойларын, муратларын анъылатыргъа тилни кючю бла амал табадыла. Акъылынъа келген оюнъу ачыкъ, къысха, кескин анъылатыр ючюн, тилни эм аны законларын тамам билиуню бек уллу магъанасы барды.

Совет адамла талпыб бусагъатда коммунизм къурау иште урунадыла. Ала бу иште муратларына терк джетер ючюн хар кюнде-кечеде бир-бирлерине тилни кючю бла ойларын, акъылларын анъылатыб, бир-бирлерине тохдаусуз болушлукъ бергенлей турадыла. Тилни коммунизм къурауда мардасыз уллу магъанасы барды.

Къарачай тил къарачай миллетни кесини миллет тилиди эмда СССР-де кѣб джайылгъан тюрк тиллени бириди. Ол къарачай халкъны джигерлигин, эркинликни суйгенин, иннетини таза болгъанын кѣргюзген, оюнъу толу, къысха, кескин анъылатыргъа мадар берген ариу тилди.

Ана тилге юренинъен бла бирге, бизни алгъа ёсююбюзде эмда коммунизм къурау иште, ана тилибизча, кече-кюн да керек болгъан, тюрлю-тюрлю миллетлеге бир-бири бла сѣлеширге мадар бериб, ёмюрлюкге бирлешдирген уллу орус тилни окъуб билиуню магъанасы кемсиз уллуду. Орус тилни толу билмекликни кесинъи ана тилинъи не къадар терен билирге болушлугъу уллуду. Школда орус тилни окъугъан заманда ана тилге болушлукъ болурча ана тилни окъугъан заманда ла орус тил-

ге болушлукъ болурча, дерсле алай бардырылыргъа керекдиле.

Тилни, артыкъсыз да, грамматиканы окъуб билиуню окъуучуланы анъыларыны ёсююнде уллу магъанасы барды. Не ючюн десенъ, тилни, грамматиканы окъугъан заманда окъуучуну акъылы окъулгъанны анъылауда, затлада болумланы тенълешдириуде, баш затларын айырыуда, окъулгъанны системагъа келтириуде аналитико-синтетикалыкъ ишлени джюрютюу бла окъуучуланы тохдамай акъыл этиб, ойлаб турлукъларын излейди. Аны бла уа джетиб келген тёлюню тюз иннетде ёсююнде къарачай тилни окъутулуууну къаллай магъанасы болгъаны ачыкъланады.

Билимли эмда культуралы адамланы хазырлау, къарачай школланы баш борчларыны бириди.

Окъуучула тилни дерслерини болушлукълары бла тюрлю-тюрлю ишлени терен анъылайдыла. Грамматиканы окъуб билиу, тиллерин ёсдюрюуде, орфография бла пунктуацияны билирге керекли уллу ишлени бардырыуну эсеблейди. Андан сора къарачай тилни грамматикасын билиуню, къарачай сабийлеге совет илмугъа джол ачхан совет халкъланы бирлешдирген, бай орус тилни билиуде да уллу магъанасы барды. Къарачай тилни кеси бир энчи предметча окъулууу сегизджыллыкъ школда бошалады.

Аны школ курсуну сегизджыллыкъ школда окъулуб башлауу устазлагъа уллу борч салады. Не ючюн десенъ, сегизджыллыкъ школну бошагъан сохдалагъа къарачай тилден тынъылы билим бериб, грамматиканы тамалындан толу билим бла сауутландырыргъа керекдиле. Аны кибик, сохдаланы сёлешиу эмда джазыу тиллерин ёсдюрюуге энчи орун (бёлюм) бериледи. Алгъын юч джылгъа (V—VII класслада) окъулгъан грамматика материалны энди бу программа бла төрт джылгъа (V—VIII класслада) окъургъа буюрулгъанды. Бу зат сохдаланы дерслерин дженъиллендирликди, сохдаланы къарачай тилден терен билим алыуларына да болушлукъ боллукъду. Къарачай тилни V—VIII класслада школ курсуну тамалын фонетиканы элементлери бла грамматиканы (морфология бла синтаксис) къурайдыла. Сохдала грамматиканы окъугъан бла бирча орфографияны эм пунктуацияны тамалындан да билим аладыла. Аны бла бирге сохдаланы тиллерин ёсдюрюр ючюн да

уллу иш бардырылады. Ол иш сохдаланы сёз байлыкларынын кёб этиюде, тюз эм кесгин сёлешиулерине эм окуюуларына, байламлы тил бла хайырланлыкларына болушур муратда этиледи. Къарачай тилни V—VIII класслада курсу сохдаланы башлангъан школда алгъан билимлерин да эсебге алыб, ол билимлени теренлеу эм кенъертиу халда куюралгъанды. V классда джанъы окуюу джыл сабийле башланлык школну курсундан алгъан билимлерини баш материалларын кыйтарыу бла башланады. Андан сора «Фонетика» бла «Сёзню куюрамы» окуюладыла. Аланы ызларындан тилни кесеклери башланыб: ат, сыфат, санау эм алмаш окуюладыла. VI классда морфологияны квалгъаны (этим, этимсыфат, этимча, сёзлеу, сонъурала, байламла, кесекчикле, сезимча) окуюлуб бошалады, андан сора уа синтаксисни курсу башланады) бош айтымны юсюнден анъылатыу эки баш членли бош айтымла, айтымны сансыз членлери).

VII классда бош айтымны синтаксиси (бир баш членли бош айтымла, толмагъан айтымла, биртуудукъ членлери, болгъан айтымла) окуюлуб бошалады. Андан сора кюш айтымны синтаксиси окуюлады. Тенъ джарашхан кюш айтымла, бойсунгъан кюш айтымла, байламсыз кюш айтымла).

VIII классда синтаксисни курсу окуюлуб бошалады (айтымны джаяклагъан сансыз членлери айланыу, кириш сёзле, туура эм джууукъ сёзле), сегизджыллык школну курсу кыйтарылады.

Окуюучула грамматиканы окугъан заманда аны баш грамматика категорияларын деменъили билирге керекдиле (сёзню тамыры, аффикслери; тилни кесеклери: атланы болушланыулары: этимни тюрлюлери, этимлени джегилиулерни; этимсыфат эм этимча; айтым, айтымны членлери, аны баш тиллери).

Алай а грамматиканы школда окуютууну окуюучулары тиллерини культурасын ёсдюрюу ишден айырыб бардырыгъа джарарыкъ тюлдю. Грамматиканы анъылатыу джорукъланы тынъылы билдириуню практика ишлерини болушлукълары бла болмаса, бош, китабдан билиб куюуу бла тынъылы этерге амал джокъду. Ол себебден окугъан заманда, грамматика материалланы билирге болушлукъ болур ючюн, тюрлю-тюрлю практика ишлени бардырыгъа уллу эс бурулургъа керекди. Не ючюн десегиз, аллай упражнениеле бир джаны бла ор-

фографиядан, пунктуациядан эм тюз сёлешнүден керекли билим бериүшө борчларын толтурадыла. Экинчи джаны бла грамматика материалны кесин тынъылы анъыларгъа болушадыла. Аллай упражнениелени коммунизм къурау ишледен алыргъа керекди. Окъуучулары кеслерин къуршалагъан джашау, аланы кеслерини джашаулары, школда эм школдан тышында ишлери урунуулары, джамагъатха хайыр келтирген ишлери дерслеринде файдаланыргъа керекдиле. Ол затланы лексика материалдан сайлаб алыб айтымла къурагъан, сочинениеле джазгъан хазырлангъан эм сочинениелени кеслери джазгъан заманда хайырландырыргъа боллукъдула. Аны бла бирге окъуучулары байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюу ишле, аланы практика ишлеге хазырлау борчла эсебленирге керекдиле (къабыргъа газетни чыгъаруу, выставкала къурау, школну тюрлю-тюрлю ишлерини планларын салуу эм аланы толтурууларын сюзюу, дагъыда была кибик). Тилни дерслерини системасында окъуу план бла берилген заманы асламысы упражнениелеге берилрге керекди. Окъуучула тилни тохдамай тюбеб тургъан грамматика джорукъларын иги билгенлерин усдаз эсде тутаргъа керекди. Ол себебден эм алгъа окъуучула къайсы материалны тынъылы анъыларыкъ эселе, ол ишле толтурулургъа керекдиле. Тилни практика джаны бла окъууну борчлары, усдаз заманын бош иймей, кереклисича кюрешсе толтурулукъдула. Окъуучула алфавитни иги билселе, харифлени бири-бири ызындан, къайсы харифден башласала да, тюз айта билселе, ол бек игиди. Алай а окъуучулагъа къысхартылгъан къош сёзлени къуралыу амалларын толусу бла билдирирге, аладан алманшланы разрядларыны барысын да билиуню излерге, айтымны тюрлю-тюрлю членлерини неледен къуралыуларын азбар бил дерге кереклиси джокъду. Алай а грамматиканы дерслеринде айтымны тинтген заманда ала окъулгъан материалгъа кёре, сёзлени къайсысы къалай къуралгъанын, тилни къайсы кесеги эм къайсы разряды болгъанын, айтымны бу неда ол члени къаллай магъанада джюрютюлгенин билирге керекдиле. Тилни бир къауум шартларын практика ишлени болушлукълары бла окъуучулагъа анъылатыб, аланы джорукъларын азбар этдирмей тюз танытыб къояргъа боллукъду. Окъуучула бойсунгъан къош айтымда баш эмда бойсунгъан айтымланы айыра, аланы бир-бир-

лери бла байланыуларын таба билселе, джалгъаннъан айтым баш айтымны къайсы сѣзюн неда къайсы сѣз къау-умун айгъакълагъанын кѣргюзе эм селешген заманда джалгъаннъан къош айтымла бла тюз хайырлана билирге боллукъдула. Сегизджыллыкъ школну окъуучусуна анъыларгъа кыйын боллукъ бир къауум пунктуация джорукъланы билиу грамматиканы программасында къаралмайды. Окъуучулары тиллерин ёсдюрюуге эм иги окъургъа юрегиу ишге уллу эс бурулады. Грамматиканы хар бѣлюмю сайын (экинчи пункт бла) кесгин окъургъа эмда литература тилде сѣлеширге ишле бериледиле. Аны кирик, тилни эм сѣлешиюу окъуу джорукълары бла амаллары бла хайырлана билиу кѣргюзюледи. Ол ишлени эсде туту, окъуучулары сѣлешген, джазгъан заманда тюбеген халатларын къоратыр ючюн усдаз тохдамай кюреширге борчлуду. Тюз сѣлешиюу эм тюз джазыу къуру бир дерсде тамам болуб къалмайды. Ала кѣб дерследе бардырыла, практика ишледе сынала бегирикдиле. Алай а усдаз грамматиканы къайсы бѣлюмюне болса да, практика ишлени къурагъан заманда, ол иш бла бирге окъуучулары тиллерини ёсюююу къайгъысын да этерге керекди. Упражнениелени бардырыгъа, джанъыллыкъ джеринде халат этмезча анъылагыргъа керекди. Окъуучуладан грамматика джорукъланы барысын да азбар этигиз деб излерге кереклиси джокъду. Хар дерсде окъуучулары аууздан айтхан джууабларыны клуьтура-сы ёсерча, ала кесгин сѣлеше билирча этерге керекди. Китабны материалы бла ишлей, андагъы сѣзлени къалай анъылагъанларына къарай, анъылашынмагъан сѣзлени окъуучулагъа анъылата, ол сѣзле бла айтымла къурай, аланы къалгъан сѣзле бла къалай келишгенлерин ачыкъ-къалай билирге юретирге керекди.

Программада бир къауум темаларында синонимлени юслеринден ишле бериледиле. Ол ишлени толтурур ючюн, окъургъан китабларында литература юзюмдюлеринде, текстледе тюбеген сѣзлеринде аланы бири-биринден айырыб таний эм таба билирге керекдиле.

Къарачай тилни эм литератураны программасы къарачай тилге да, литературагъа да бирча магъанасы болгъан, «Байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюрге эмда кесгин окъургъа юрениу ишле» деген бѣлюм бла бошалады. Мында хар классха тыйыншлы изложениелени эм сочинениелени тюрлю-тюрлюлери, план салыугъа юре-

тиу ишле эмда иш кьагъытланы джазартъа юренирге, литература текстлени кесгин окъургъа дерсле бериледиле. Ишлени неда теманы сайлау, окъууну джашау бла байлауну борчлазын толтуруу бла бошалады. Окъуучуланы байламлы тилни тюрлю-тюрлю формалары бла хайырлана билирча юретирге, сёз байлыкъларын не къадар кёб этерге керекди. Окъуучула керекли литература темаланы кеслерин къуршалагъан джашаудан (школ, юй, табигъат, эл, шахар, урунуу, байрамла, каникулла, физкультура, спорт, искусство, д. б.) таба билирге керекдиле. Бу иште усдаз тыйыншлы кёрюб бардыргъан тюрлю-тюрлю сынауланы, литература чыгъармаланы юзюмдюлерин окъууну, ушакъланы (энчи алыб айтханда, суратланы юсюнден) уллу магъаналары боллукъду. Сёзлюк къураб, синонимлени, антонимлени окъуучулагъа анылатыуда уллу иш бардырыргъа керекди. Хар джылдан-джылгъа окъуучулагъа джазыу ишлени аурдан-аурун этдире барыргъа керекди. Программада ол ишлени амалсыз бек кереклилери кёргюзюлгендиле. Юретген изложениелени дженъил-дженъил джазыла тургъанлары хайырлыды. Алай а аланы узун джаздырыргъа керек тюлдю. Не бла десенъ, ол кёб заман излерики. Бир кьауум сочинениеле бир бетден кёб болмазгъа боллукъдула, артыкъ да, V классда, грамматиканы дерслеринде юретген изложениелеге 50—150 сёзден кёб болмагъан текстле сайларгъа боллукъду. Ол текстледе бусагъатда окъула тургъан грамматика эм орфография материал болса, бек иги боллукъду.

Грамматиканы эм литератураны дерслери бир-бири бла кьысха байланыб турургъа керекдиле.

Литература чыгъармаланы окъугъан заманда, анылашынмагъан сёзлени айырыр ючюн, морфология (бир-бирде уа этимология) анализ бардырылады; окъуучуланы тиллеринде керекли боллукъ сёзню джазылыуу кыйын эсе уа, усдаз окъуучула ол сёзню тюз джазыуун эслеринде тутарлай, сёзлюклерине джаздырыу амал излейди. Назмуланы эм прозаны азбар билирге берилген кесеклерин кесгин окъуу упражнениеледе грамматика эм тюз джазыуну дерслеринде алкын окъулмагъан тыйгъыч белгилеге усдаз эс бурдурургъа керекди, юлгюге: теньлешдириу айланчланы запятой бла айырыу.

Тилни дерслеринде усдаз суратлау литератураны чы-

гъармаларындан тюрлю-тюрлю лексика эм сёз материалла бла хайырланады (къыйын джазымгъан сёзле, тинтерге сёзле, айтымла, д. а. к.)

Программа бла литератураны дерслеринде бардырыргъа деб къаралгъан изложениеле бла сочиненнеле къарачай тилни дерслерине салыннгъан борчланы толтурургъа джарарча ишни алай къураб кюреширге керекди.

Изложениелеге сайланнгъан текстлени анализ этгенде, усдаз аланы тиллерини тамамлыгъына, джарыкълыгъына эм кесгинлигине, текстледе тюбеген синонимлеге, синтаксис конструкциягъа окъуучулары эслерин бурады.

Тилге юретиуде айтылгъан борчланы толтуруу, окъуучулары кеслери алларында ишлерин, артыкъсыз да, китаб бла ишлеу ишлерин кёб бардырыргъа керекди. Китабда тюбеген, къыйын болмагъан материалны (башланнгъан школдан да окъуучулагъа таныш эсе) усдаз айтыб кюремей, окъуучула китабдан кеслери алларына окъуб билиб келиу ишлени кёб кере этдирирге керекди.

Окъуучула тюрлю-тюрлю пособиеле бла (сёзлюкле таблица, справочникле бла д. б.) хайырлана билирге керекдиле. Ала кеслерини джазыу ишлеринде тюбеген керексиз къайтарыулары, белгили орфография джорукъну бузгъан халатларын кеслери таба билирча юретирге керекди. Усдаз окъуучулары тюрлю-тюрлю упражнениелени болушлукълары бла тюз джазылыулары грамматиканы джорукъларына сыйынмагъан сёзлени табаргъа эмда аланы джазаргъа юретеди. Окъулуб кетгенни окъуучула кеслери эслерине тюшюрюрча этерге керекди. Алагъа белгили болгъан затны джанъыдан айтыргъа кереклиси джокъду. Аны бла бирге, окъуучулары, къыйын темаланы окъуб башларча, аланы алай хазырларгъа керекди. Юлгюге, усдаз морфологияны окъутхан заманда синтаксисни да бир къауум затларын айта, артыкъсыз да, сёзлени айтымлада бир-бири бла келишиулерине эс бурдура, окъуучулары пунктуациядан билимлерини практикада кенъертирге борчлуду.

Къарачай тилден окъулгъан материалны окъуучула деменъили билир ючюн, ол материалны кесини сагъатларында эм къайтарыугъа берилген сагъатлада да къайтарыуну бек улуу магъанасы барды. Джылны ахырында уа джылны ичинде окъулгъанны къайтарыуну системагъа келтирирге керекди. Артыкъсыз да, джылны ал-

лында окъуучула башланнъан школда алгъан билимлерин V классда къайтарыуу эм джылны ахырында сегизинчи классда къарачай тилни грамматикасыны курсун башдан-аякъ къайтарыуу уллу магъанасы барды.

Джылны аллында V классда къайтарыуу синтаксисден башларгъа керекди, не ючюн десенъ, синтаксисни система халда окъулуу VI классны да аягъында башланады. Алай а айтымланы сайлагъан заманда ол айтымланы болушлукълары бла тилни кесеклеринден эм орфография джорукъларындан программа къайтарыргъа тыйыншлы кѣрген затланы къайтарыргъа джарарча, аллай айтымланы сайларгъа керекди. Башланнъан школну курсун къайтара туруб, «Тауушла эм харифле», «Сѣзню къурамы» дегенча темаланы къайтарыуу кереклиси джокъду, ол темала кѣб бармай окъулуб башланлыкдыла. Алай а окъуучулары этимден алгъан билимлерин къайтарыуу уа уллу магъанасы барды, нек десенъ, этимни курсун VI классда окъуб башларыкъдыла.

V классда къайтарыу иш, къуру башланнъан школда окъулгъанны, къайтарыб къоймай, окъуучулагъа ол темаладан терен билим бериуу да излейди.

Хар классда грамматиканы дерслерин: морфологияны окъугъанда синтаксисни къайтарырча, синтаксисни окъугъанда уа морфологияны къайтарырча алай къуаргъа керекди. Ол ишни тамам этер ючюн окъуучулары тиллерин ёсдюрюге берилген ишлеге тыйыншлы текстле таба билирге керекди.

VIII классны материалын къайтаргъан заманда къарачай тилден окъулгъанны барын системагъа келтирирге керекди. Окъуучулагъа грамматиканы баш бѣлюмлерин (фонетиканы, морфологияны, синтаксисни) эсге тюшюрюге, эслерин орфографияны эм пунктуацияны къыйын джерлерине бурургъа керекди. Ол ишлени тынъылы толтурур ючюн а усдазны берген ишине кѣре, окъуучула къайтарыу дерслеге кеслери хазырлана билирча этерге, таблица хазырларгъа юретирге борчду.

Программада курсну хар бѣлюмюн окъургъа эм къайтарыргъа керекли сагъатла кѣргюзюледиле, Юлгюге, V классда джылны аллында къайтарыргъа 6 сагъат бериледи. Алай а программада темалагъа неда ишлеге кѣргюзюлген сагъат санла юлгюге берилгенлери усдазны эсинде болургъа керекдиле.

Окѹуучуланы тиллерин, кескин окѹургѹа усдалыкѹларын ёсдюрюрге берилген ишле кёбюсюне энчи заман излемейдиле. Изложениелени эм сочинениелени бир кѹауумлары дерсни кѹуру бир кесегин аллыкѹдыла. Бир кѹауум изложениелени эм сочинениелени джазар ючюн а бир дерс азлыкѹ этиб, дагѹыда дерсле керек боллукѹдула. Ма ол ишлеге энчи дерсле бериледиле. V классда ол ишлени толтурургѹа 108 сагѹатдан 20 сагѹат, VI классда 108 сагѹатдан 20 сагѹат, VII классда 72 сагѹатдан 18 сагѹат эм VIII классда 36 сагѹатдан 9 сагѹат бериледи.

ПРОГРАММА

ГРАММАТИКА ЭМДА ТЮЗ ДЖАЗЫУ

V класс (108 сагъат).

Айтымны юсюнден эмда тилни кесеклеринден баш билдириуле (6 сагъат) (башлангъан класслада окъугъанларын къайтарыу эмда теренлеу).

1. **Айтым.** Айтымда сёзлени байланыулары (соруулагъа кёре). Айтымны баш эм сансыз членлери. Джайылгъан эм джайылмагъан айтымла. Толтурууну, айгъакълаууну эм болумну юслеринден анъылатыу. Къош айтымны юсюнден анъылатыу бериу.

Айтымланы ахырларында точка, соруу эм кёлтюрюу белгиле. Байламлары болмагъан биртуудукъ членлени араларында запятой. Авторну сёзлеринден сора неда андан алгъа келген туура сёзлени тыйгъыч белгиле бла айыруу. Айланыуну анъылатыу эмда аны кёлтюртюу белги неда запятой бла айыруу (айтымны аллында келген заманда).

Тилни кесеклери: **ат, сыфат эм этим.** Тёртюнчю классда окъугъанларына кёре, ашланы болушланыуларын, этимлени джегилиулерин къайтарыу.

2. Бир айтымны бир айтымдан пауза бла айыра билиу. Соруучу, кёлтюртюучю айтымланы эмда биртуудукъ сансыз членлери болгъан айтымланы кесгин окъуу, туура сёзню авторну сёзлеринден ауаз бла айыра билиу. Къуралгъанына кёре къыйын болмагъан туура сёзню кесини сёзлери бла айта билиу.

ФОНЕТИКА

(15 сагъат)

(Тауушла бла харифлени юслеринден окъугъанларын къайтарыу эм аланы юслеринден алгъан бегимлерин теренлеу).

1. Таууш эм хариф. Алфавит. Джазмада уллу харифлени джюрютюлюнюулер. Ачыкъ эм къысыкъ тауушла. Къаты эм джумушакъ ачыкъ тауушла. Э, Е, Ё, Ю, Я, харифлени джюрютюлюулер. Сингармонизм. Зынъыр-дауукъ эм тунакъ тауушла. Къысыкъ тауушланы къаты эм джумушакъ болуулары. «В» эм «Ъ» белгилени джюрютюлюулер.

Бёлюм. Сёзде басым.

2. Сёздеде ачыкъ эм къысыкъ тауушланы литература излегенча айтыу (диалектледеча неда харифлендириб айтмау).

Башха тилледен кирген сёздеде басымны тюз джюрютюу (машина, магазин, протокол, сантиметр, д. а. к.). Орфография сёзлюк бла хайырлана билиу.

МОРФОЛОГИЯ

Сёзню къурамы (10 с.)

Тамыр эм аффикс. Сёз къураучу аффиксле. Форма къураучу аффиксле. Сёзлени тамырларында ачыкъ тауушланы тюз джазылыулары (кийик, таууш, сейир, сю-ек, д. а. к.). Сёзлени тамырларында къысыкъ тауушланы тюз джазылыулары. Къысыкъ тауушланы алмашыулары (Къ-ны Гъ-гъа, Қ-ны Г-гъа, Ч-ны Ш-гъа). Сёзлени аффикслеринде ачыкъ эм къысыкъ тауушланы тюз джазылыулары. Бир тауушланы тюз джазылыу джорукълары. (тоб-тобу, кеб-кеби, плуг-плугу, сад-сады,

фонд-фонду, къыс-къысар, чаб-чабар, тон-тонла, тон-
нъа).

Къош сёзле. Къош сёзлени тюз джазылыулары. Къысхартылгъан къош сёзлени анъылатыу. Сёзлени тизгинден тизгиннъе кёчюрюу джорукълары.

2. Берилген сёзле бла туудукъ болгъан сёзле таба билиу.

Берилген сёзлени къаралыуларына кёре анализ этиу: сёзню тамырыны, аффикслерини магъаналарын ачыу. СССР, РСФСР, ВЛКСМ, РТС деген сёзлеге ушаш къысхартылгъан къош сёзлени тюз айта эмда сёлешген заманда ала бла тюз хайырлана билиу. Къысхартылгъа къош сёзлени кесеклери бла келишдире билиу, юлгю: ВЛКСМ-ни Уставы, СССР-де джашайма, д. а. к.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ

Ат (19 с.)

Атны магъанасы эмда аны баш грамматика белгилери: санлары, болушлары, иелик эм соруу формалары (къайтаруу).

Атланы башчы, толтуруучу эм айланыу болуб джюрюютюлюнюулери. Энчи атла бла тукъум атла. Къуруджанъызлыкъ санда джюрюютюлюучю атла (къартлыкъ, джашлыкъ) эмда къуру кёблюк санда джюрюютюлюучю атла (къабырла, кесекле, чунъурла, д. а. к.) Адамланы кёргюзген атла. Атланы иелик эм соруу формалары. Атланы санлары, болушланы соруулары. Атланы болушланыулары. Тюз атла бла иелик формаладагъы атланы болушланыуларында башхалыкълары. Болуш аффикслени тюз джазылыулары. Атлада хапарчылыкъ эм соруу аффиксле, аланы тюз джазылыулары. Атланы къуралыуларын анъылатыу. Атладан джанъы атла къурау. Этимледен, санауладан, сыфатладан къуралгъан атла.

2. Бирлик, кёблюк санлада, болушлада, иелик эм соруу формалада болгъан атланы сёлешгенде тюз джюрюте билиу. Синоним атланы таба билиу: джигитлик-батырлыкъ, урушуу-кюрешиу-сермешиу, д. а. к. бир атны башха ат бла алмашдырыр ючюн, синонимле бла хайырлана билиу.

Атлада антонимле таба билиу: къууанч-бушуу, шохлукъ-душманлыкъ къыш-джай, азаблыкъ-эркинлик, д. а.

к. Бир-бирине кършчы турууу къргюзюр ючюн, антонимлери болгъан айтымла кърарай билиу. Атлада омонимле таба билиу: аякъ, кърлакъ, къруу, д. а. к. Омонимле бла айтымда тюз хайырлана билиу.

СЫФАТ

1. Сыфатны магъанасы (кърайтарыу). Мадарларыны болгъанына, болмагъанына кере сыфатланы тюз эм джалгъан сыфатлагъа юлешиннъенлери. Сыфатланы тенълешдириу мадарлары. Мадарларыны къруралыулары эмда аланы тюз джазылыулары. Сыфатланы айтымлада джюрютюлюулери. Сыфатланы тилни башха кесеклери бла джюрютюлююулери.

Иелик форманы эмда кърблук санны къргюзген аффиксле кършулгъан заманда сыфатланы ат магъанада джюрютюлююулери. Атланы сыфат магъанада джюрютюлююулери (алтын аякъ). Сыфатланы атладан, сыфатладан, санауладан, этимледен, сърлеуледен къруралыулары.

Кърш эмда къруралгъан сыфатла, аланы тюз джазылыулары.

2. Сыфатны тенълешдириу мадарлары бла селешген заманда хайырлана билиу. Сыфатланы болушлукълары бла затны тюрсююн, халисин хар джанындан да къргюзе билиу. Сыфатлагъа синонимле таба билиу (уллу-мазаллы, кючлю-къраруулу, д. а. к.)

Сыфатлада антонимлени (кърара-акъ, иги-аман, уллу-гитче, д. а. к.) таба билиу эмда аланы айтымлада хайырландыра билиу.

Санау (8 с.)

1. Санауу магъанасы. Санчы, тизгинчи, юлюшчю, къруумлауу санаула. Бош, кърш эм къруралгъан санаула. Къруумлауу санауланы айтымда джюрютюлююулери. Санчы, тизгинчи эмда юлюшчю санауланы атла бла джюрютюлююулери. Санауланы иелнк эмда соруу формалары. Санауланы болушлада, санлада тюрлениулери. Санауланы тюз джазылыулары.

2. Санау материаллары болгъан арифметика примерлени, хыйсабланы эмда башха текстлени окъуй билиу. Санчы, тизгинчи юлюшчю къруумлауу санаулары болгъан айтымла къраруу. Санчы санауладан тизгинчи, юл-

юшчю эмда кѣауумлаучу санаула кѣурай билиу. Сѣлешген заманда санаула бла тюз хайырлана билиу.

Алмаш (14 с.)

1. Алмашланы магъаналары. Алмашланы кѣауумлары (бетлеучю, бегитиучю, соруучу, байлаучу, кѣргюзюучю, белгилеучю эмда белгисиз алмашла). Алмашланы хар кѣауумуну болушлада тюрлениулері. Алмашланы соруу эм иелик формалары.

2. Сѣлешген заманда алмашланы тюз джюрюте билиу. Берилген айтымлада алмашланы таба билиу. Алмашлары болгъан айтымла кѣурай билиу.

Окѣулгъанны кѣайтарыу (6 с.)

Байламлы тилге усдалыкъларын ѣсдюрюу (20 с.)

VI класс (108 с.)

V классда окѣугъанларын кѣайтарыу (4 сагъ.)

Этим (32 с.)

1. Этимни магъанасы эмда аны хапарчы болуу, башчы бла келишиую (кѣайтарыу). Кѣчюучю эм кѣчмеучю этимле. Этимни белгисиз формасы. Этимни баш грамматика белгилери: а) бетлери, санлары; б) заманлары: бусагъат, озгъан, келлик; в) айырмалары: тюз, кѣайтыуыгу, зорлангъан, буйрукъчу; г) ийилиулері: буйрукъчу, разычы, туура, шарт; д) формалары: соруучу, огъайлаучу, кѣарыулаучу.

Этимни тюрлениулері: бетледе санлада, ийилиуледе, заманлада, айырмалада.

Буйрукъчу ийилиу. Буйрукъчу этимни 2-чи, 3-чю бетледе тюрлениую. Буйрукъчу этимни огъайлаучу, соруучу эм кѣарыулаучу формалары.

Разычы ийилиу. Разычы этимни огъайлаучу, соруучу эм кѣарыулаучу формалары.

Туура ийилиу. Туура ийилиую заманлары (бусагъат, озгъан, узайгъан, узакъ, озгъан, келир, келлик).

Бусагъат заман. Бусагъат замандагъы этимлени джегилиулері. Бусагъат замандагъы этимлени огъайлаучу, соруучу кѣарыулаучу формалары эмда ол формаладагъы этимлени джегилиулері.

Оzgъан заман. Ozgъан замандагъы этимлени джеги-

лиулері. Озгъан (озгъан, узайгъан, узакъ озгъан) замандагъы этимлени огъайлаучу, соруучу, къарыулаучу формалары эмда ол формаладагъы этимлени джегилиулері. Озгъан (озгъан, узайгъан, узакъ озгъан) заманны этимлерини тюз джазылыулары.

Келлик заман. Келлик (келир, келлик) замандагъы этимлени джегилиулері. Келлик (келир, келлик) замандагъы этимлени огъайлаучу, соруучу, къарыулаучу формалары эмда аланы джегилиулері. Келлик (келир, келлик) заманны этимлерини тюз джазылыулары.

Шарт ийилиу. Шарт ийилиуно заманлары (бусагъат, озгъан, узайгъан, узакъ озгъан, келир, келлик).

Бусагъат заман. Бусагъат замандагъы этимлени джегилиулері. Бусагъат замандагъы этимлени огъайлаучу, соруучу, къарыулаучу формалары эмда ол формаладагъы этимлени джегилиулері.

Шарт ийилиуно озгъан, узайгъан, узакъ озгъан заманлары, ол заманладагъы этимлени огъайлаучу, соруучу, къарыулаучу формалары эмда аланы джегилиулері. Озгъан, узайгъан, узакъ озгъан заманладагъы этимлени тюз джазылыулары.

Шарт ийилиуно келир эм келлик заманлары. Келир эм келлик заманладагъы этимлени огъайлаучу, соруучу, къарыулаучу формалары эмда ол формаладагъы этимлени джегилиулері. Келир, келлик заманладагъы этимлени тюз джазылыулары.

Болушлукъчу этимле. Бош эм къуралгъан этимле. Этимлени къуралыуларын анъылатыу. Этимледен эмда тилни башха кесеклеринден этим къурау.

2. Берилген текстде кёчюучю эм кёчмеучю, огъайлаучу, соруучу эм къарыулаучу этимлени таба билиу. Берилген этимледе огъайлаучу, соруучу, къарыулаучу этимле къурай билиу. Этимлени тюрлю-тюрлю заманлагъа салыб айтымла къурай билиу.

— ды, — ди, — дыла, — диле деген аффиксле бла тауусулгъан этимлени литература джанындан тюз айта, тюз джаза билиу (барад-барады келед-келеді, баралла-барадыла, келелле-келедиле, д. а. к.). Келир заманнга салыннгаан этимлени тюз айтырга юретиу ишле (барыма-барырма, барыса-барыrsa, д. а. к.). Этимлени джегилиулерине ишле этдириу. Этимледен синоним сёзле табыб сёзлюк джарашдыруу (айтырга, сёлеширге, д. а.

к.). Этимледе антоним сёзле табыб айтымла къурау ишле) ишлерге-солургъа, сёлеширге-тынъыларгъа, д. а. к.).

Берилген этимледен джанъы этимле къурай билиу (уч, учур, учурт, учуртдур, учуртдуртдур; джаз, джазыл, чаб, чабыш; джуу, джууун, д. б. к.). Буйрукъчу этимлери болгъан айтымланы кесгин окъуй билиу.

Этимсыфат (8 с.)

1. Этимсыфатны магъанасы эмда аны грамматика белгилери. Этимсыфатны этим бла бирча болгъан белгилери эмда сыфат бла бирча болгъан белгилери. Этимсыфатны заманлары. Этимсыфатны айтымда магъанасы. Этимсыфатны соруу, иелик огъайлаучу, къарыулаучу формалары. Болушлагъа салынса, иелик эмда соруу формалада келсе этимсыфатны атны орнунда джюрютюлюу. Этимсыфат айланчланы анъылатыу.

2. Этимсыфатны тилде тюз хайырландыра билиу. Берилген текстде этимсыфатланы заманлары тюз таба билиу. Берилген этимледен этимсыфатла къурай билиу. Этимсыфат айланчлары болгъан айтымла къурай билиу.

Этимча (3 с.)

1. Этимчаны магъанасы эмда аны грамматика белгилери. Этимчаны къуралыуу эмда тюз джазылыу джорукълары. Этимчаны огъайлаучу эм къарыулаучу формалары. Этимчаны болумну магъанасында джюрютюлюу. Этимсыфат бла этимчаны бирге джюрютюлюу. Этимча айланчланы анъылатыу.

2. Этимчаны тюз къурай эмда аны тилде тюз хайырландыра билиу. Берилген этимледен этимчала къурай билиу. Берилген этимчаланы айтымланы керекли джерлерине салыу. Айтымлада этимча айланчла таба билиу эмда этимча айланчлары болгъан айтымла къурай билиу.

Сёзлеу (5 с.)

1. Сёзлеуно магъанасы эмда аны грамматика белгилери. Сёзлеулени болумну магъанасында джюрютюлюу. Сёзлеулени къуралыулары эмда тюз джазылыулары (бусагъатдан, олсагъатдан, джетер-джетмез, арымай-талмай, бир-бирде, д. а. к.).

2. Сёзлеўлени тюз хайырландыра билиў. Берилген айтымлагъа керекли сёзлеўлени табыб сала билиў. Сёзлеўлери болгъан айтымла къураў. Синоним сёзлеўле табыў (эрлей, джетер—джетмез ерге, башына д. а. к.).

Сонъурала (последогла) (2 с.)

1. Сонъураланы анъылатыў. Сонъураланы болушла бла джюрютюлюўлери.

2. Берилген айтымлада сонъураланы таба билиў.

Байламла (3 с.)

1. Байламланы анъылатыў. Теньджарашдырыўчу эмда бойсундуруўчу байламла. Бош (эм, да, не, бла, д. а. к.), къош (неда, неўа, алай а, бир да, д. а. к.) эмда джыйымдыкъ (алай болгъаны ючюн, андан сора, не ючюн десенъ, д. а. к.) байламла. Байламланы тюз джазыў джорукълары.

Берилген айтымлада байламланы таба билиў. Тынчыракъ къуралгъан къош айтымлада запятой салыў. Окъулгъан байламланы хайырландырыб айтымла къурай билиў.

Кесекчикле (2 с.)

1. Кесекчиклени анъылатыў. Кесекчиклени тюз джазыў. «Эм» деген кесекчикни «эм» деген байламдан айыра билиў. Кесекчиклени сыфатла эм сёзлеўле бла къалай джюрютюлгенлерин анъылатыў.

2. Берилген айтымлада кесекчиклени таба билиў. Кесекчиклери болгъан айтымла къурай билиў.

Сезимча (междометие) (2 с.)

1. Сезимчаланы магъаналары эмда аланы сёлешиўде орунлары. Сезимчаладан сора запятой неда кёлтюртюў белгилени салыныўлары. Окъугъан заманда сезимчаланы аўаз бла айыра билиў.

2. Берилген айтымлада сезимчаланы таба билиў. Сезимчалары болгъан айтымла къурай билиў.

Морфологиядан окъулгъанны къайтарыў (3 сагъ.)

Синтаксис бош айтымны юсюнден анъылатыу

(6 с.)

1. Хапарлаучу, соруучу эм кёлтюртюучу айтымла Айтымланы аякъларында тыйгъыч белгиле (къайтарыу). Логика басымны анъылатыу. Джайылгъан, джайылмагъан айтымла (къайтарыу). Сёзлени айтымлада байланыу джорукълары (келишиу, бойсундуруу, кысылыу).

2. Текстни окъугъан, хапар айтхан неда джууаб берген заманда хапарлаучу, соруучу эм кёлтюртюучу айтымланы логика басымларын эмда паузаларын сакълаб кесгин окъуу. Окъулгъан материалгъа соруула сала билиу.

Эки баш членли бош айтымла

(башчылы айтымла)

Башчы бла хапарчы (6 с.)

1. Башчы эмда аны къурагъан баш амалла. Бош башчы. Къуралгъан башчы. Хапарчы. Бош хапарчы. Къуралгъан хапарчы. Башчы бла хапарчыны араларында тире. Башчы бла хапарчыны келишиулерин.

2. Айтымда башчыны таба билиу эмда тилни къайсы кесегинден болгъанын айыра билиу. Айтымда хапарчыны таба билиу. Озгъан заманны юсюнден айтханда бусагъат заман бла хайырлана билиу. Башчы бла хапарчыны келишиулерин кёргозюб айтымла къурау.

Айтымны сансыз членлери (7 с.)

1. Айтымны сансыз членлерин анъылатыу. Толтуруучу. Ачыкълаучу. Къошакъ сёз. Орунлаучу, заманчы, халчы, сылтаучу эмда муратчы болумла. Айтымны бош эмда къуралгъан сансыз членлери. Этимча айланчла бла теньлешдирген айланчладан болумланы запятойла бла айыруу.

2. Сансыз членлени кючу бла айтымны джайылтыу (ачыкълаучула бла хайырланыб, затлагъа характеристика бериу, нек этилгенини сылтауун, муратын кёргозюу, д. а. к.).

Окъулгъанны къайтарыу (5 с.)

Байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюу (20 сагъ.)

VII КЛАСС (72 с.)

VI классда окъулгъанларын къайтарыу (4 с.)

Бир баш членли бош айтымла (5 с.)

1. Белгисиз башчылы, башчысыз эм аталгъан айтымла.

2. Сёлешген заманда айтымны бир тюрлюсюн башха тюрлюсю бла ауушдура билиу. Айтымны тюрлюлери бла хайырлана билиу, сёз ючюн, суратлаб джазгъан заманда аталгъан айтымла бла хайырлана билиу.

Толмагъан айтымла (2 с.)

1. Толгъан эмда толмагъан айтымла бла шагърей этиу. Эки неда бир баш члени болгъан толмагъан айтымла.

2. Толмагъан айтымланы тилде тюз хайырландыра билиу.

Биртуудукъ членлери болгъан айтымла (8 с.)

1. Биртуудукъ членлени анъылатыу. Биртуудукъ членледе байламла. Биртуудукъ членлени араларында запятой. Биртуудукъ членледе джыйышдырыучу сёзле. Джыйышдырыучу сёзле болгъан заманда эки точканы эмда тирени джюрютюлюлери.

2. Биртуудукъ членлери болгъан айтымланы кесгин окъуу (аланы санларын санагъан ауаз бла).

Талай биртуудукъ членлеге джыйышдырыучу сёз таба билиу, Биртуудукъ членлери болгъан айтымла къурай эмда алада тыйгъыч белгилени сала билиу.

Тенъджарашхан эмда бойсунгъан къош айтымланы анъылатыу (1 с.)

Байламлы эмда байламсыз къош айтымла. Байламлары болгъан тенъджарашхан эмда бойсунгъан къош айтымла.

Тенъджарашхан къош айтымла (5 с.)

1. Джалгъаучу, къаршчы эмда айырыучу байламлары болгъан тенъджарашхан къош айтымла. Тенъджараш-

хан кѡш айтымлагъа бош айтымланы араларына запятой салыў.

2. Тенѣджарашхан кѡш айтымланы кѣурагъан заманда тенѣджарашдырыўчу байламла бла тюз хайырлана билиў.

Бойсуннъан кѡш айтымла (20 сагъ.)

1. Бойсуннъан баш айтымда баш эм джалгъаннъан айтымла. Джалгъаннъан айтымланы баш айтымгъа байламла бла, байлам сѣзле бла эмда джалгъаннъан айтымны хапарчысыны кючю бла тагъылыўлары. Баш айтымлада кѣргюзюўчу сѣзле. Бойсуннъан кѡш айтымланы баш тюрюлеринден хапар бериў. Талай джалгъаннъан (бирге бойсуннъан, бир-бири ызындан бойсуннъан (айтымлары болгъан бойсуннъан кѡш айтымла.

Бойсуннъан кѡш айтымлада тыйгъыч белгиле.

2. Бойсундуруўчу байламланы эмда байлам сѣзлени тюз хайырландыра билиў. Сѣлешген заманда сѣдегей соруў бла хайырлана билиў.

Байламсыз кѡш айтымла (5 с.)

1. Байламсыз кѡш айтымлагъа кирген бош айтымланы магъана джанындан бир-бири бла байланыўлары. Байламсыз кѡш айтымда тыйгъыч белгиле.

2. Байламсыз кѡш айтымланы кесгин окъуў.

Байламсыз кѡш айтымла бла тюрю-тюрю магъаналаны бердире билиў.

Окъулгъанны кѡайтарыў (4 с.)

Байламлы тилге усдалыкъларын ѳсдюрюў (18 с.)

VIII КЛАСС (36 с.)

VII классда окъулгъанны кѡайтарыў (2 с.)

Айтымны джаякълагъан сансыз членлери (10 с.)

1. Джаякълаудан хапар бериў. Этимсыфатладан эмсыфатладан кѣуралгъан джаякълагъан ачыкълаўчула. Джаякълагъан кѡшакъ сѣзле. Этимчаладан кѣуралгъан джаякълагъан болумла. Ачыкълаўчу болумла. Джаякълауда тыйгъыч белгиле.

2. Окъугъан заманда джаякълагъан сансыз членлени интонация бла айырыб окъуй билиу. Орунну эмда заманны ачыкълар ючюн этилген ишлеге эмда затлагъа характеристика берир ючюн джаякълагъан сансыз членлени тюз джюрюте билиу.

Айланыу, кириш сёзле, хо, огъай

Сёзлю айтымла (6 с.)

1. Айланыу: анда тыйгъыч белгиле.

Кириш сёзле эмда кириш айтымла: алада тыйгъыч белгиле. Хо, огъай деген джанъыз сёзлю айтымла: алада тыйгъыч белгиле.

2. Окъугъан заманда айтымны членлерине грамматика джаны бла байланмагъан сёзлени ауаз бла айыра билиу.

Кириш сёзлени эмда кириш айтымланы болушлукълары бла берилген муратлагъа кесини къалай къарагъанын анъылата билиу.

Туура сёз эмда сёдегей сёз (3 с.)

1. Туура сёзню эмда сёдегей сёзню анъылатыу. Диалог. Туура сёзде, сёдегей сёзде эмда диалогда тыйгъыч белгиле.

2. Туура сёзю эмда диалогу болгъан текстлени кесгин окъуу.

Туура сёзню сёдегей сёз бла сёдегей сёзню туура сёз бла ауушдура билиу. Цитатала бла тюз хайырлана билиу.

Окъулгъанны къайтарыу (6 с.)

Байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюу (9 с.)

ЛИТЕРАТУРА

1. V—VIII класслада литература дерслени борчлары.

СССР-де коммунизмни кырау тохдаусуз барган заманда, школда литератураны окутуу маъанасы бек уллуду.

Кырачай литератураны кырачай школланы V—VIII классларында окутуу борчлары ма бу затла бла кырунедиле: окуучула кырачай халкыны фольклору эм литературасы бла шагърейлендиле кыру литература чыгармаланы окуб калмай, литератураны теориясындан да билим аладыла, сёзню суратлау болумлары бла танышадыла.

Кырачай литератураны V—VIII класслада окутуу мураты окуучулары билимлерин толтурууда, аланы тиллерин ёсдюрюде, окуучулада марксчы-ленинчи мировоззрениелени кыралыуунда, коммунист кылыккыга юретиуде совет патриотизмлик ёсдюрюде, гуманизмликде, мыйик коммунист идеяда, урунуу адамларын эм урунуу сыйлауда, окуучулары эстетикалы эм тюз адетледе ёсдюрюде, окуучулары кеслери алларына окуу ишлери бла литература суратлау чыгармаланы анализ этиуде ишлерин келтюрюдеди.

Литератураны дерслери окуучулагъа ана сёзню сюмекликни ёсдюрюге болушургъа керекдиле.

5—8 класслада литератураны окутууда борчла.

Суратлау литература адамлары джашауларын сыфатлаб, суратлаб, кыргюзеди. Ол себебден литература чыгармала джашау болумун, джорукъларын, шартларын адамга ачык эм таб анъылатадыла.

СССР-де коммунизмни къурау ишле тохдаусуз баргъан заманда, литератураны школда окъуутуну уллу магъанасы барды. Коммунизмни хали кодексин толтурууда, окъуучулары коммунист халини джорукъларына кере, ишленмекликге юретиуде суратлау литератураны окъуутууну орну уллуду.

Сегизджыллыкъ школда окъуучула къарачай халкыны фольклору бла шагърейленедиле, литературадан эм аны теориясындан билим аладыла, сёзню суратлау болумларындан хапарлы боладыла. Литератураны окъуутууну баш борчлары окъуучулагъа коммунист идея, хали эстетика ишленмеклик бериудю.

Литератураны дерслери окъуучулары коммунист аныларыны ёсюмюне болушургъа керекдиле. Ала окъуучулары совет патриотизмге, пролетар интернационализмге, гуманизмге, урунууну сыйламакълыкыгъа, адебге, намысха, тюзлюкге, игиликге юретирге борчлудула. Аны бла бирге окъуучула литератураны дерслерине суратлау чыгъармаланы анализ эте эмда хар геройгъа багъа бере билирге керекдиле.

V—VIII класслада башлангъан школлада окъулгъан ана тилни эм иги адетге юретиу ишлени литература окъууну дерслеринде бардыра усдаз окъуучулары билимлерин кенъертеди эм системагъа джыяды дагъыда ала бла бирге VII—VIII класслада литератураны историясын билирге хазырлайды.

VII—VIII класслада устаз окъуучулары коммунист идеяда юретиу борчну толтура, аланы алдарында къарачай литератураны идея магъанасын эм байлыгъын ачыкъларгъа, литератураны историялы закон бла ёсюб барыуун анылатыргъа борчлуду. Окъуучула хар окъугъан суратлау чыгъармаларын акъылларына толу джыйыб алырча эм аны идея сыфатлау болумун терен аныларча этерге керекди. Окъуучула литератураны класс магъанасын, аны партийностун ачыкълай билирге, озгъан замандагъы эм совет къарачай литератураны къалай къуралгъанларын аныларгъа борчлудула.

V—VIII класслада къарачай литератураны курсун толусу бла окъуб чыкългъандан сора окъуучулары ма быллай билимлери болургъа керекди:

а) кесини акъылында болгъан айтырыкъ затын кереклисича таб джарашдырыб айта эм джаза билирге:

б) къарачай фольклорну эм литератураны баш чыгъармаларын билирге эм аны бла бирге къарнаш халкъланы литератураларындан да керекли хапар алыргъа;

в) литература чыгъармаланы идея магъанасын, сфатларын, суратлау амалларын къуралыуларын, тиллерин, композицияларын, сюжетлерин айыра билирге;

г) къарачай литературада совет патриотизмни, социалист гуманизмни, социалист реализмни юслеринден толу анълаулары болургъа;

д) къарачай литератураны ёсдюрююне СССР-ни башха халкъларыны литератураларын ёсдюрюудеца уллу орус халкъны литературасыны себебин анъыларгъа;

ж) азатлыкъ кюрешде къарачай фольклор бла литератураны уллу магъанасын билирге;

е) Октябры революция хорлагъынчы, совет власть орналгъынчы къарачай халкъны джахил болгъанын, совет власта уа окъууну, культураны ёсююн анъыларгъа.

Бу башда саналгъан затладан сора да къарачай литератураны курсун окъугъан заманда орус эм башха миллетле бла шохлукъну къалай кёрюнненин билирге керекди.

VII—VIII класслада къарачай джазыучуланы джашау ызларын окъугъан заманда, алагъа ана фольклор бла орус эм башха къарнаш литератураны къалай болушханларын окъуучулагъа билирге тыйыншлыды.

Хар джазыучуну чыгъармаларында аны башхаладан энчи белгилерге борчду.

Литератураны окъутууну борчларын кереклисича толтуруу усдаз не джаны бла да терен билимли, ишинде джанъы окъутуу амаллагъа тырмашыучу эм коммунист ийнамакълыкълны, халини кючлю тутуучу болурун излейди.

2. Программаны къуралыуу эм магъанасы

V—VIII класслада къарачай литератураны окъууну тамалы къарачай литератураны баш чыгъармаларын окъуб, аны бла бирча литератураны теориясындан да тынъылы билим алыуду. Алай а айтылган класслада литература материалланы окъуулары бирча къуралмагъандыла. V—VIII класслада литератураны программалары эки тюрлю адетде къуралгъандыла.

V—VIII класслада литературалыкъ окъууу дерслеринде идея—тематикалыкъ магъанада тыйыншылы суратлау чыгъармала окъуладыла. V классны программасында окъуучула джылны аллында таурухланы, эл берген джомакъланы эм нарт сёзлени окъуб бошай, къарачай фольклорну чыгъармалары бла шагърейленедиле. Къарачай табигъатны, урунууу эм халкъ джашауу суратлагъан чыгъармала, Уллу Октябрь социалист революцияны, граждан къазауатны, социалист эл мюлкню эм промышленностну къуралыуларын, Уллу Ата джурт къазауатны эм ол къазауатдан сора совет халкъны джашауун, аны эркинлик ючюн, джанъы джашау ючюн, дуняда рахатлыкъ ючюн къалай кюрешгенин совет патриотизмликни, урунууу эм урунъаппы сюймекликни кёргюзген чыгъармала окъуладыла.

VI—классны курсу идея—тематикалы формада къуралгъанды. Ол классда литератураны окъуу къарачай нарт эпосдан башлаб, бюгюннъе дери халкъны джашауун кёргюзеди.

Къарачай фольклорну чыгъармаларында халкъны кеси эркинлиги ючюн кюрешгенини, джарлыла бла байланы араларындагъы болумланы, тиширыуу эркинликсиз джашаууну юсюнден айтылады. Алада къарачайлыла иги халилери, тюзлюкню, эркинликни, джигитликни, акъылны джигерлик урунууу сюйгенлери кёрюнедиле эм махданадыла.

Была барысы да усдазгъа окъуучулары коммунист идеяда ёсдюрюуге, фольклорну чыгъармалары бла эркин файдаланыргъа мадар береди.

Эки классны да программаларында совет литературагъа бек уллу эс бёлюнеди. Бу класслада Къочхарланы К., Къаракётланы И., Ёртенланы А., Биджиланы А., Аппаланы Х., Хубийланы О, Байрамукъланы Х., эмда башха къарачай джазыучулары, поэтлени, дагъыда къарнаш халкъланы джазыучуларын, — Мечиев К., Пачев., Кулиев Къ., Отаров К., Гашоков Х., Охтов А., Абдулжалилов Ф., Тхайцухов Б. дагъыда башхаланы чыгъармалары окъуладыла.

Къарачай къарнаш халкъланы литературалары, чыгъармалары бизни халкъларыбызны революциягъа дери джашаууну, уллу Октябрны кюнлериинде, граждан къазауатны джылларында эмда халкъ мюлкню аякъ

юсюне джанъыдан салыуда, Уллу Ата джурт урушну эм урушдан сора кзурулушну хапарлайдыла.

Алада Совет адамланы юлгюлери, фронтну эм тылны тулпарлары коммунизмни кзураучула керюнедиле. Артыксыз да бу чыгъармала окзуучулагъа джууукъдула эм анъылашыныулудула. Ала Совет патриотланы батыр ишлерини терен магъаналарын ачадыла, Совет адамланы характерини алапат сызларын ёсдюредиле, Ата джуртубузну табигъатыны ариулугъун эм сейирлигин суратлайдыла.

Суратлау чыгъармаланы окзугъан заманда, окзуучула литератураны теориясындан ал билим аладыла эм окзулгъан чыгъармаланы юлгюлеринде поэтикалыкъ тилни сынаб керти иште кердиле.

V классны окзуучулары фольклордан (таурухладан, джомакъладан, нарт сёзледен) ал сезим аладыла.

Окзуучула литература чыгъармаланы тинтиб къарай, алада айтылгъан баш магъананы акъылны табаргъа юрнедиле, аны кзуралгъаныны кёб тюрюлю болгъаны бла шагърейленедиле.

V классда окзуучула олицетворениени, хапарлауу эм суратлауу юслеринден да биринчи сезим аладыла. Башхалыкъны юсюнден, назму тилни суратлау амалларыны юсюнден, тенълешдириуден биринчи хапар аладыла.

VI классда литература теорияны ол сезимлери кенъередиле эм толадыла. Окзуучула фольклорну чыгъармаларыны—таурухланы, халкъ джырланы тиллерини эм кзуралыуларыны кеси тюрюлююклери бла шагърей боладыла. Дагъыда метафораны, басняны юсюнден анъылатыу, ритманы кзуралыуун да сынаб къарау, басымлы эм басымсыз сёз белюмлени алмашыныулары, рифма бериледиле.

VII-VIII класслада литератураны курсу бусагъатдагъы литературоведениеде джюрютюлгенича, заманлагъа белюнюб бериледи эм бютеу курс къарачай совет литератураданды.

V-VIII класслада литератураны курсу бусагъатдагъы литературоведениеде джюрютюлгенча заманлагъа белюнюб, история — хронология халда бериледи. Бу класслада материал историяда болгъаныча берилгени себебли, СССР-ни халкъларыны, аланы ичинде къарачай халкъны да, историясын билмекликни окзуучулагъа уллу болушлугъу боллукъду. VII—VIII класслада

литература процессни элементлерин аныларгъа, чыгъармаланы, аланы геройларын тенълешдирирге тынчыракъ обобщениелени эте билирге керекдиле.

Хар классда окъуллукъ темагъа аны магъанасын ачхан кысха аннотация джазылады эм ол теманы окъургъа берилген сагъат саны кѳргюзюлюнеди.

Джазыучуну биографиясын окъугъан заманда, уздаз аны джашауну эм литература ишини юсюнден айтады эм аны чыгъармачылыгъына характеристика береди.

Литератураны теориясыны соруулары литератураны историясы бла джууукъ байланышыб, алай окъуладыла. Хар теманы аягъында «Литератураны теориясы» темаланы къайтарыу неда магъаналарын ачыу бла бирге белюмде тема бла байланышлы литература чыгъармаланы къайтарыу неда магъаналарын ачыу бла бирге окъургъа деб къаралгъан теория вопросла кѳргюзюлюбюле. Литератураны теориясындан бу класслада алгъан билимлери бла бирге окъуучула озгъан класслада литератураны теориясындан алгъан билимлерин да къайтарадыла эм ол ишге VII-чи классда энчи заман бериледи.

Суратлау литератураны берилген чыгъармасын окъугъан заманда, аны идея магъанасын эм суратлау, стиль джанындан къалай болгъаныны шартларын билдирирге керекди.

Джазыучулары да стиллери бир-бирлеринден башхады. Хар бирини чыгъармасын сюзерден алгъа, окъуучула аланы чыгъармалары бла кеслери алгъа шагърей болургъа боллукъдула. Алай болгъанлыкъгъа суратлау литературалы чыгъарманы устазны башчылыгъы бла сюзерге керекдиле. Бу ишнѳ баш формасы олду.

Суратлау литератураны чыгъармаларын окъуб сюзген заманда:

а) джазылгъанны окъуу бла сюзюу, сыфатлангъан образланы сюзюу;

б) чыгъарманы идея магъанасын, аны образларыны системасында, тематикада, композицияда, чыгъарманы тилинде эм жангъы энчилигинде белгилеу;

в) чыгъарманы литератураны история магъанасына тилинде эм жангъы энчилигинде белгилеу; белгили багъа бичиу бу затла кеслерини белгили джер-

лерин табаргъа керекдиле. Суратлау сыфатланы сюзюу бла чыгъарманы идея магъанасын табыб анъылау школда литератураны окъуб билиуню баш иши болады. Ол а окъулгъан чыгъарманы окъуучула кеслери анъылаб билселе боллукъ ишди.

V—VII класслада къарачай литератураны иги билиуде окъуучулары азбар эм джазыу билимлерин ёсдюруге берилген дерслени уллу магъаналары барды. Хар

Программа къарачай тилни эмда литератураны дерслеринде сёлешиу эм джазыу тиллерин джарашдыруу, ёсдюрюу ишлеге уллу магъана бередит. Къарачай тилни эмда литератураны дерслерине тил ёсдюрюуден бир программа салыннъанды. Хар бир классха тил ёсдюрюуню программасында кесгин окъуугъа, лексикагъа эмда фразеологиягъа, окъуучулары сёлешиу эм джазыу тиллерин ёсдюрюу усдалыкъларына этилирге тыйыншлы ишле кёргюзюлгендиле. Ол себебден, къарачай тилни дерслери бла литератураны дерслери бир-бири бла байланыб, бир-бирине болушлукъ бередиле. Алай байланыу иш иги барыр ючюн а окъулгъан чыгъармаланы магъаналарына ушаш магъаналары болгъан сочинениелени айтдыргъа эмда джаздыргъа, сабийлени кеслерини джашауда кёрген, сынагъан затларына таяннъан сочинениелени, суратлагъа къараб джазылгъан сочинениелени джаздыруугъа программа уллу эс бёледит. Артыкъсыз да 5—8 класслада окъулгъан чыгъармаладагъы суратлау образланы кючюу бла къозгъалыб окъуучулары кёллерине келген акъылларын, муратларын кеслери алларына джарашдырыб джазаргъа керек болгъан литература сочиние джаздыруугъа айырылыб эс бёлюнедит. Сёлешиу эм джазыу тиллерин ёсдюрюу дерслеге къарачай тилден эм литературадан айырыб сагъатла бериледиле.

Хар классны программасында классда окъургъа эм сюзерге берилген чыгъармаланы баш тизмесинден сорада, темалагъа эм разделлеге кёре, окъуучула кеслери алларына окъур ючюн, хрестоматиялагъа салынныкъ материал да кёргюзюледит. Ол материал амалы болмай окъургъа керекди деб салынмайды, окъуучулары кеслерини алларына китаб окъууларын эм тиллерин ёсдюрюу ючюн салынады.

Ол тизмеледе кёргюзюлген чыгъармаланы хар бирин усдаз ариу къыллыкъгъа юретиу ушакълада эмда тил ёс-

дюрюу ишледе суйгенича хайырланыргъа боллукъду. Сёз ючюн, къарачай таўрухланы эмда нарт сёзлени окъутхан кёзюуде ала бла бирге СССР-де эмда тыш къраллада джашагъан халкъланы таўрухларын эмда нарт сёзлерин окъутургъа боллукъду. 5 классны экинчи темасына кёре (Джайгъы эм къачхы табигъат) усдаз джай кёргенлерини, неда къачны кёргенлерини юсюнден сочинение джаздырама десе, чыгъармаланы бу темагъа окъургъа берилген тизмесинден бир-экисин дерседе, экскурсияда окъутуб къояргъа боллукъду. Окъуучулагъа кеслери алларына окъурга берилген тизмеде кёргюзюлген басняладан бирин окъулгъанны хапарын айта билиу усдалыкъларын ёсдюрюу ючюн хайырланыргъа боллукъду. Къарачай-Малкъар нарт эпосдан «Ёрюзмек бла Ногъайчыкъ», «Сосуркъа бла беш башлы эмеген» деген чыгъармаланы, текстлерин хайырландырыб, усдаз окъуучулары ол затланы юслеринден билген билимлерин ёсдюрюрге эмда ауўздан ауўзгъа кёчюб айтылгъан халкъ поэзияны тилини къалгъан чыгъармаладан айырылыб башха болгъан джерлерин эслерине салыргъа боллукъду.

Литератураны къарачай тил эмда история бла амалы болмай байланышларындан сора да, усдаз литературадан окъулгъан материалны сурат салыу эмда джырлау дерслени программаларыны материалы бла байларгъа керекди.

3. V—VIII класслада литератураны окъутуу баш методлары .

Литератураны дерслерин бериуню эм андан ишлени толтуруу формалары бла методлары кёб тюрю боладыла. V—VIII класслада литератураны дерслери эки тюрю къуралгъан программа бла берилгенлери себебли, аланы окъутуу амалларындан да башхалыкъ боллукъду. Ол себебден программагъа кёре V—VI класслада эм VII—VIII класслада литератураны (дерслерин къалай берирге эм къаллай методикалыкъ амалла бла файдаланыргъа керек болгъанын башха-башха алыб къарайыкъ.

V—VI класслада литература чыгъармаланы окъуб билиуде бир-бири ызындан баргъан тёрт этапны белгилерге боллукъду.

- 1) башлау дерслери,
- 2) литература чыгъармаланы текстлерин окъуу, билиуню анализи,

3) джыйышдыргъан дерсле,

4) окъулгъанны къайтарыу.

Башлау дерслени баш методу-литература чыгъармаланы анъылаууна болушлукъ берген усдазны хапарлауу болады. Усдаз окъуучуланы алларында чыгъармада суратлангъан ёмюрню ызларын ачады, аны бла байлангъылы историялы затланы хапарлайды, обществолу болурмагъа эм чыгъарманы героюну джашагъан халыны болумуна характеристика береди.

V—классда Ёртенланы А. «Уучула», Биджиланы А. «Къач», Байкъулланы Д. «Дырынчы тышырыуу джыры» деген назмуларын окъугъан заманда, усдаз къысха формада къарачай-малкъа ртабигъатны юсюнден хапар айтады эм бу назмуланы юлгюлеринде ол табигъатны къарачай-малкъар литературада къалай суратлангъанын кёргюзтеди.

V классда Хочуланы С. «Тахсачыла» деген хапарын эм Хубийланы О. «Аманат» деген китабын окъуб башлардан алгъа, окъуучулагъа къысха формада Уллу Ата джурт урушну суратлайды. Устазны быллай хапарлары эм ушакълары узун болмазгъа керекдиле ансы, окъулукъ теманы магъанасын джабыб къоярыкъдыла. Бир затны окъуб башлардан алгъа, башлау дерслени кёбюсюнде суратланы кёргюзтюб, аланы юслеринден ушакъ бла да башларгъа боллукъду. Юлгюге: Биджиланы А. «Къач» деген назмусун окъуб башлардан алгъа, Къарачайда къачны кёргюзтген суратла бла файдаланыргъа боллукъду. Аны кибики чыгъармаланы окъурдан алгъа экскурсиягъа, киногъа барыб, окъууу алай башларгъа да боллукъду. Узун болмагъан чыгъармала (таурухла, джырла, назмула, басняла, къысха хапарла) классда окъуладыла. Узун чыгъармаланы окъуйдула, алай а бу программада бешинчи алтынчы класслада алай узун чыгъармала аздыла эм темагъа кёре, классда окъуллукъ чыгъармаладан сора да окъуучула тиллерин ёсдюрю ючюн, иннет теманы юсюнден билимлерин кеслери кенъертирге программада кёргюзтюлген чыгъармаланы окъуйдула. Ол чыгъармаланы окъурдан алгъа, усдаз кеси окъуучулагъа сорууула эм ишле береди. Ала окъуучу окъугъанын тынч анъыларгъа болушурча къуралыргъа керекдиле. Чыгъарманы эм алгъа классда окъуй, аны иннет магъанасын эм суратлау тюрлюлюгюн билирге биринчи эм бек эскеримли атламды. Ол себеб-

ден усдаз кеси окъурукъ дерсине иги хазырланыргъа керекди. Усдаз чыгъармаланы окъууна кёре, ол окъуучу-ланы къозгъармы, сейирсиндирими ала аны суратлау кюн сезерлеми деген хыйсабда, андан арысында чыгъарманы окъуб билиуню ишлери анъа бой саладыла. Усдаз иги, анъылатыуну эм ачыкъ окъуу бла окъулгъан чыгъармагъа окъуучуланы сейирсиндиреди эм окъуучу-ла кеслери суюб ачыкъ окъурча этеди. Назмуланы, басняланы эм башха чыгъармаланы юзюклерин клас-сда окъургъа окъуучуланы кёбюсюн тартаргъа керекди. Ол окъуучулагъа терк, эсли эм анъылашыныулу окъур-гъа уллу болушлукъ берликди. Чыгъармаланы бир къа-умлары эм юзюклери рольла бла окъулургъа да боллукъ-дула. Андан ары чыгъарманы анализи келеди. Анализни баш мураты чыгъармаланы иннет магъаналарын ачар-гъады. Суратлау чыгъармалада чыгъарманы идея магъа-насын суратлау сыфатланы системасындан ачылады. Аны себебли анализни баш борчу-чыгъарманы идея ма-гъанасы айтылгъан бек керекли сыфатланы айырыуда-ды. Литература чыгъармаланы окъуб билиуню заманла-ры, аланы идея суратлау тюрлюлюклерине келиширге керекдиле. Юлгюге, кысхаракъ лирика назму бютеу да классда окъуб айырылыргъа боллукъду. Аллай айырыу-да окъуучулагъа башлау ушакъны бек уллу магъанасы барды.

Ол окъуучуланы назмуну анъыларгъа, билирге хазырлайды. Назмуну анализи акъырын къайтарыб окъууну излейди. Ол кезюуде усдаз окъуучулагъа наз-муну идея магъанасын терен анъылатыргъа эм тилни суратлау амалларын кёргюзтюрге керекди. Эпос назму, окъуучуланы эслерин аны магъанасына бургъан иги къуралгъан ушакъла бла айырылыргъа боллукъду. Эпос назму кёбюсюне сюжетлиди. Ол аны планын салыргъа, магъанасын къайтарыб алыргъа, анда сурат-лангъан адамланы этгенлерин эм кылыкъларын айы-рыргъа амал бередит. Тюрлю-тюрлю лирика эпос назмуланы кеси тюрлюлюклери, ачыкъ окъууну тюрлю-тюрлю къураргъа эркин этеди. Бу иште план салыу, текстлени юслеринден кеслеринден кеслери этген ишле эм соруула бла класс ушакълары орун табаргъа бол-лукъдула.

V—VI класслада литература чыгъармаланы окъуб билиу аналитико — синтетикалы хал блады. Литература

чыгъармаланы окъуб биле, аланы бек керекли джерлерине, окъуучула тынъылы къараб чыгъадыла, бир къауум образлада тохдайдыла, аны бла бирге литератураны теориясындан хапарланы биледиле. Литератураны дерслерини методикасында джашау бла джууукъгъа, окъуучуланы джашау гъа хазырлау гъа алгъындан эсе уллу эс бѣлюнеди эм ол затны тынъылы толтурур ючюн, тюрлю-тюрлю практикалы ишле бериледиле. Литература чыгъармаланы аналитико-синтетикалы билиуде, окъуучуланы чыгъарманы юсюнден алгъан билимлери ахыр дерсде сау системагъа келтириледиле. Ахыр дерсде окъуучулагъа чыгъармаланы башха кесеклерин, башха образларын бирге байланышыуларын, саулай идея магъанасын анъыларгъа болушадыла. Ахыр дерсде окъулуб кетген чыгъарма бла окъуллукъну тенълешдириб къараргъа боллукъду. Ол формада совет литератураны, аны ичинде да къарачай литератураны, окъулгъан чыгъармаларыны юлгюлеринде, аны халыны тюрлюлюгю, аны дунияда алчы революциялы литература болгъаныны магъанасы окъуучулагъа ачыллыкъды.

V—VI классланы литература окъуудан дерслерини планларында окъуучуланы билимлерин бегитирге эм къайтарыгъа заман белгилемей амал джокъду. Чыгъармаланы окъуй туруб да, окъугъандан сора да къайтарыуу бардырыгъа керекди. Қайтаргъан заманда чыгъарманы бир затын да къоймай къайтаргъаны магъанасы джокъду, окъуучуланы эслерин бек кереклисин табыугъа эм тенълешдириуге бурургъа керекдиле.

VII—VIII класслада литератураны дерслери V-чи VI-чы классланы дерслеринден эсе башха халда къуралыбдыла. Бу класслада къарачай джазыучуланы литератураны историясы халда творчестволары окъулады. Джазыучуну чыгъармасын окъурдан алгъа, аны биографиясы бла окъуучуланы шагърей этерге эм аны литературада не этгенин кѣргюзтюрге керекди. Аны не затланы юсюнден джазгъанын аны чыгъармаларын идея, суратлау эм стиль джанындан къалай болгъанын ачыкъ билдирге керекди. Хар джазыучуну джазыу халлары бири-биринден башхадыла. Хар бирини чыгъармасын сюзерден алгъа, окъуучула аланы чыгъармалары бла кеслери шагърей болургъа боллукъдула. Алай болгъанлыкъгъа, суратлау литературада чыгъарманы усдазны

башчылыгъы бла, аны болушлугъу бла сюзерге керекдиле. Бу ишни баш формасы олду. Суратлау чыгъарманы окъуб сюзген заманда, ма бу затла кеслерини керекли джерлерин табаргъа керекдиле:

а) джазылгъанны окъуу бла сюзюу, суратлангъан сыфатланы сюзюу;

б) чыгъарманы идея магъанасын ачыкътау эм аны образларын системасында, тематикасында композициясында аны тилинде эм стиль джанында энчиликлерин белгилеу;

в) чыгъарманы история литературалы магъанасына белгили багъа бичиу. Суратлау сыфатланы образланы сюзюу бла чыгъарманы идея магъанасын анъылау школда литератураны окъуб билиуню баш иши болады. Ол а окъуучула джазылгъан чыгъармаланы кеслерин ачыкъ билселе, боллукъ ишти. Окъуучуланы кеслери окъуу ишлерин эм анъа байланышлы тиллерин, ёсдюрюу ишлерин тынъылы къуарар муратда эм окъуучуланы теориядан билимлерин джашау бла байлай, аланы джашаугъа хазырлар идеяда, джазыучуну классда окъулургъа берилген чыгъармаларындан сора да ол ишлени тамамы этер ючюн, джазыучуну творчествосундан окъуучула кеслери окъургъа керекли чыгъармала бериледиле. Ол себебден окъуучуланы кеслери алларына окъууларына тюз къарау-окъуучуланы билимлеринден формализм бла кюрешиуде эм алада суратлау чыгъармагъа кеси хыйсаблары бла къарауну толтурууда бек баш мадарланы бири болады. Литератураны теориясыны ишлери литератураны историясы бла бирге окъулады. Хар бир теманы ызындан «литератураны теориясы деген белюм бериледи. Анда берилген литература чыгъарманы ичинде болгъан юретиуледен теория ишлери кёргюзтюлюнеди.

V—VI класслада айтылгъанча, V—VIII класслада литератураны дерслеринде ишлени формалары бла методлары кёб тюрлюдюле. Ала материалгъа, окъуу ишни муратларына кёре къураладыла.

VII—VIII классладан окъутхан усдаз окъуучуланы ачыкъ окъуу джорукълары бла шагърей этерге борчлуду. Ол шагърей этерге борч болгъанла быладыла: ауазны кёлтюрюу, ауазны кюлендириу неда къарыусузландырыу, сёлешиуню акъырынландырыу неда терклендириу, сёлешиуню ритмасы, тыйгъыч белгиле бла белгиленнген эм белгиленмеген тюрлю-тюрлю узунлукълу

паўзала, логикалык тартыу, сёлешиуню макъамы. Ачыкъ окъуй билиуню ёсдюрюуде назму эм проза чыгъармаланы азбар тюз айта юрениуню эм басняланы хапарланыб джазылгъанланы, драматургия чыгъармаланы, диалогланы толуга айтма билиуню уллу магънасы барды. Андан сорада, къарачай школлада ачыкъ эшитдириб окъууну уллу магънасы болгъанын билдирирге керекди; ол а окъуучулагъа кеслери кеслерини тюз бла терс окъугъанларына сынаб къараргъа себеб болады. Ачыкъ окъуугъа окъуучуланы иги джетишимли хазырлар ючюн, классда окъуллукъ чыгъармаланы юнге заданиге бере турургъа да керекди. Окъугъан заманда окъулгъанны ичинде айтылгъанны анъылар ючюн тохдаусуз иш бардырылынады. Бу иште кёб мадарланы ичинде кёргозюлген керекли затла быладыла: текстни кесеклеге юлешиу, эм алагъа атла къурау джазылгъанны айтылгъанны бек баш магънасы болгъан джерлерин айырыб белгилеу, алгъа берилген плангъа кёре хапарлау, соруулагъа сёз бла эм джазыб джууабла бериу. Къарачай литература-ны окъугъан заманда, окъулгъан чыгъарманы неда аны кесегини ичинде болгъанын окъуучу кесини сёзлери бла айтма билиуню уллу магънасы барды. Алай этиу джазылгъанны ичинде магънасын иги анъылатхандан сора да, окъуучуну ана тилинде сёлеширге юретиуге иги болады.

Литератураны окъутууну бардырууда баш ишледен бири-литературада кёрюннён сыфатларын сабийле иги анъыларча ачыкълауду. Чыгъарманы эм аны сыфатларын сюзюу дерследе аллындан хазырлангъан плангъа кёре ,ушакъ формада эм окъуучула къысха айтыб билдириу формада, аныча усдазны хапары халда бардыргъа боллукъду. Быллай дерследе алыннган билимлени керекли статьяланы окъуу китабладан алыб окъуу бла неда айтылгъан затланы къысхаргыб джазыу бла бегитирге боллукъду. Усдаз окъуучулагъа хар заманда да сора турургъа, аланы башха-башха темалада неда бёлюмледен билимлерине эм тюшюнюулерине багъа сала турургъа борчлуду. Теманы окъутуб бошагъандан сора, аны бек керекли джерлерин джанъыдан къайтарыргъа эм окъуучула ол теманы къалай анъылагъанларын усдаз билирге керекди. Суратлау литературадан чыгъармаланы окъуб сюзюуде, къысха айтсакъ, быллай ишле боллукъдула:

1. Башлау дерс. Ол дерсде окъуучула джазыучуну биографиясыны юсюнден аны литератураны историясында орнундан бек керекли бир талай затла бла шагърей боладыла;

2. Чыгъарманы толусу бла неда юзюклерин окъуйдула;

3. Чыгъарманы ичинде айтылганны толуга анъыларга эм эсде тутарга, окъуучула юйде окъуган чыгъармаланы башха-башха башларыны неда чыгъарманы ичинде магъанасын айтырга;

4. Чыгъарманы кесини идея болумун, темалыгын, сыфатларын композициясын, стиль джанындан магъанасын ачыкъларга;

5. Теманы юсюнден выводла. Ала окъуучулагга кесини заманында литературада джазыучуну орнундан, аны джазыууну энчилигинден, кесини заманына эм бизни заманга да магъанасындан толуга, ачык анъылаула берирге керекдиле;

6. Окъуучулану билимлерин джанъыдан кыйтаруу эм тергеуге алыу. Бу саналган ишле барысы да юлгюге берилдиле. Окъуучулагга иги анъылатыр ючюн усдазны дагы да киб тюрлю амаллары болургга керекди.

4. Литература чыгъармаланы тиллерин окъуб билиу.

V—VIII класслада литератураны дерслеринде литература чыгъармаланы тиллерин окъуб билиуге уллу эс белюрге керекди. Бу класслада окъулган кырачай совет литератураны иги чыгъармалары кырачай миллет тилни байлыгы боладыла. Мечиев К., Кычхарланы К., Кыракетланы И. Ертенланы А., Биджиланы А., Акъбайланы И. Байкыулланы Д., Хубийланы О., Байрамукъланы Х., Орусланы М., Аппаланы Х. дагыда башхаланы чыгъармаларын окъуган заманда, окъуучула кырачай тилни ариулугун, джумушаклыгын, аны киб тюрлюлюгун, айтылганы тамаша суратландыруун анълашынуулугун аны кибик ариу тауушлулугун билирге, сюзерге эм анъыларга керекдиле.

V—VI класслада аууз халк поэзияны, джазыучулары чыгъармаларын окъуган заманда кырачай тилни байлыгындан, аны ёсююнден эм ариулугундан окъуучула ал башланган хапар аллыкдыла. Эски замандан кыалган киб таурухла, джомакъла, нарт сёзле, халкны адам айтыб болмазча акыллылыгын, эслили-

гин кѣргюзтгенлерин усдаз окъуучулагъа керти юлгюле-де кѣргюзтюрюкдю.

Литература чыгъармаланы геройларыны сыфатларын анализ эте, окъуучула усдазны башчылыгъы бла аланы кыылыкъларыны баш тюрсюнлерин кѣргюзтгенин, аланы тиллерини тюрлююклерин белгилейдиле. Усдаз дерседе литература чыгъармаланы окъуй эм айыра, чыгъарманы тилинде кѣргюзтюлген, авторну суратлау усдалыгъын окъуучулагъа билдирирге керекди.

VII—VIII класслада да суратлау чыгъармаланы сынаб билиу, чыгъармаланы сюзюде керекли ишледен бириди. Иш къуру сау чыгъармалада бардырылмай, аны кесеклерииде, бетлеринде, обзацларында, айтымларында, айтым къурулушларында бардырылыргъа керекдиле. Ол артыкъ да окъуучуланы сѣлеше билиулерин ѳсдюрюрючюндю. Окъууну биргесине кыйын сѣзлени анъылатыуда барыргъа керекди. Ол сѣзлени окъуучула къалай билгенлерин сынай-сынай турады. Не джаны бла да окъуучуланы таймаздан таб джарашдырылгъан айтымла къууаргъа юретиб турургъа керекди. Бу тилни бай этерге болушхан мадарланы бириди, сѣзге да юретеди.

5. Классдан тышында окъуу эм классдан тышындагъы дерсле.

Сегизджыллыкъ школда классдан тышында окъууну бек улуу магъанасы барды: ол школчуланы китабдагъы затланы кеслери айырыргъа юретеди, аланы билимлерин кенъертеди, тиллерин бай этеди. Окъутуучу билим бериуню эм иги кыылыкъгъа юретиуню бу алапат амал болгъан чакълы бир файдаланыргъа керекди. Усдаз тох даусуз окъуучуланы классдан тышында окъугъанларына къараб окъулгъан китабланы юсюнден ушакъ этерге борчлуду. Ол ишге программа кеси энчи заман береди. Ол ушакъла окъулгъан китабны сюзген халда, адамны сейирсиндирген чыгъарманы геройуну юсюнде айтылгъанча бардырылыргъа боллукъдула. Программада классладан литературалы окъуулу адетлерине кѳре, идея темагъа неда джазыучуну творчествосун окъугъандан сора, окъуучугъа кеслери алларына ол темалагъа байламлы окъургъа чыгъармала береди, алай аладан тышында бу башында айтылгъан затланы тамамлы этер ючюн, классдан тышында окъургъа джарарча къарачай-малкъар, орус эм черкес, абаза, ногоай литература-

ны сайлама чыгъармалары бериледиле. Ол чыгъармаланы списоклары хар класс сайын программада кѣргюзтюнедиле. Усдаз школну, элни библиотекаларында не болгъанын билирге борчлуду. Иги китабланы окъургъа юретиую бек уллу магъанасы барды. Ол иш библиотекакычыланы да борчларыды. Библиотекачы витринада, выставкада, плакатла китабланы юсюнден окъуучуланы отзывларына кѣре литературалы бюллетенлени джарашдырыгъа амал табарыкъды. Бир-бирде уа усдаз эм окъуучула джыйгъан китабладан класс библиотека куаргъа боллукъду. Китабны окъууну эм сюзуюню, аны кибики литературалы кружокланы окъуучулагъа бек сейир болгъан эм билим алыуда магъаналы темаланы халкъындан сочинениеле джарашдырыгъа керекди. Быллай темала болургъа боллукъдула: «Урунуу—насыбды», «Къарачай джазыучула рахатлыкъ ючюн кюрешде», «Совет школчуну джашауу эм урунуу», «Мени сыйген геройларым» «Шохлукъ бла тенълик деген неди?», «Совет Ата джуртубузну къоруучулары», «Биз коммунизмде джашарыкъбыз» «Къарачай литературада тиширыуланы сифатлары» д.б.к. Аны кибики литература кружоклада окъуучуланы дерсде алгъан билимлерин кенъертирге да боллукъду. Бир къауум кружоклада Къочхарланы Къ., Мечиев К., Алийланы У., Хубийланы И. Биджиланы А., Ертенланы А., Къаракетланы И., Байкъулланы Д., Хубийланы О., Байрамукъланы Х. джашауларын, аланы ишлерин кѣргюзтген ишле бардырыгъа боллукъду. Ол кружок дерследе диапозитивле, диафильмле, альбомла, выставка кѣргюзтюу бла хайырланыргъа боллукъду. Тамада класслада окъулгъан китабны юсюнден конференцияла бардырыу да бек магъаналы ишди. Бютеу халкъ бла бирге сейирлик эм революциялыкъ тарихлени эм уллу джазыучуланы юбилейлерини байрамларын бардырыу, окъуучула аллай байрамлада къолларындан келген чыгъармаланы окъуу, азбар айтыу сценада кѣргюзтюу ала кибики школ инъирле этиу эм выставкала джарашдырыу кереклисича бардырылыныргъа керекдиле. Бу мадарладан сора да, литератураны сегизджыллыкъ школда окъутуу ишге устаз кеси энчи мадарла табаргъа боллукъду. Ала кѣбдюле.

ПРОГРАММА

Окьюу эмда тил ёсдюрюу

V-класс (72 сагъат).

1. Таурухла, эл берген джомакъла, нарт сёзле
Къызчыкъ бла къозучукъ. (2 сагъат).

Таурухну магъанасы. Таурухда сыфатла. Аманлыкъ-
ны игилик хорлагъаны. Суратлау, таб айтылгъан сёз-
ле.

Батыр джашчыкъ (1 сагъат)

Таурухну магъанасы. Джашчыкъны сыфаты. Тау-
рухда уруннъан халкъны акъыллылыгъын эм зорчула-
ны (эмегени юсю бла) джутлукъларын кёргюзюу.

«Чомарт бла момарт» (2 сагъат)

Таурухну ичинде пени юсюнден хапар айтылгъаны.
Таурухда кёрюннъен адамла эмда аланы суратланыула-
ры. Чомартлыкъ бла къызгъанчлыкны арасыны ачыкъ
болуу. Таурухну ариу иннетге юретиуде магъанасы.

Таурухну къалай къуралгъанын анылатыу. Таурух-
да бир затны юч кере къайтарыб айтыу, синонимлени
джюрютюулери. Гиперболаны анылатыу. Халкъны
тюзлюкню джапында болгъаны эмда тюзлюк терсликни
хорлагъаны. Таурухну магъаналары эм тиллери.

Къаракъуш (3 сагъат)

Таурухну магъанасы эм аны геройлары. Халкъны
джаулары эм шохлары. Къартны сыфаты. Къаракъуш

халкъны джекгени. Аслан ханны аманлыкчылыгъы, хыйлачылыгъы, гудучулугъу. Тюзлюкню хорлагъаны.

Таурухланы юсюнден анъылатыу (2 сагъат)

Эл берген джомакъла (2 сагъат).

Джомакълада халкъны акъыллылыгъын, эсилигин эм оюмун кѣргюзюу. Эл берген джомакъланы суратлау халлары.

Юй бла юй мюлкню, юй хайууанланы, табигъатны болумларыны, адамны эм урунууну юсюнден айтылгъан эл берген джомакъла.

Эл берген джомакъланы юслеринден анъылатыу.

Нарт сѣзле (3 сагъат).

Нарт сѣзле халкъдагъы кѣб акъылны кысха айтадыла. Джаула бла кюрешуню эм Ата джуртну, урунуу, байлыкъны эм джарлылыкъны, диннѣ къаршычы, адамлыкъны, шохлукъну-тенъликни юслеринден айтылгъан нарт сѣзле. Нарт сѣздеде тилни табыгъы, кесгинлиги, ариулугъу, Ата джуртну сакълауу, социалист урунууну эм техниканы юслеринден совет нарт сѣзле.

Нарт сѣзлени юслеринден анъылатыу.

Кеслери окъургъа материалла

Къарачай-малкъар халкъ таурухла

Къоркъмазланы К. «Адам хорлайды».

Къарачай нарт сѣзле, эл берген джомакъла.

СССР-ни халкъларыны таурухлары (усдазны сайлаууна кѣре). СССР-ни эм тыш къраллы халкъланы эл берген джомакълары бла нарт сѣзлери устазны сайлаууна кѣре).

2. Кюзю эм къачхы табигъат.

Эбзеланы Ш. Чалкъчыкъ (1 сагъат)

Назмуда урунууну кѣргюзюу. Таб суратланыб айтылгъан сѣзле. Эпитетле. Эпитетни (белгилеуню) юсюнден анъылатыу.

Биджиланы А. «Къач» (1 сагъат)

Назмуда къачхы суратланыуу.

Назмуда табигъатны кѣргюзтген эпитетле.

Байкъулланы Д. «Дырынчы тиширыуу джыры» (1 сагъат).

Къызланы дырыннѣ чыкыгъан заманлары. Ленинни кючюнден эркин джашау табханлары. Чалкъчы-

ланы суююнуб ишлегенлери. Дырынчы кызыланы ал-
гъан борчлары. Малчылыкны магъанасы. Қолхозда
джашауу кыуанч болгъаны.

Окыуучула кеслери окыургъа материал.

Минъи-Тау. Халкъ джыр.

Акыбайланы И. Кюз джыйын.

Хубийланы О. Бийчесын.

Кулиев Къ. «Кюз арты».

Байрамукъланы Х. «Ленин джашагъан юйде».

III. Бизни Ата джуртубузну алгъын заманыны юсюн-
ден джазыучуланы чыгъармалары.

Къочхарланы Къ. «Сабийлеге» (1 сагъат)

Назмуда Октябрь революциягъа дери сабийлени
кыйынлыкъда, кыарантылыкъда мугур ёсгенлери, бу-
сагъатда совет властны эмда Коммунист партияны кю-
чюнден насыб джашауда уллу билим алыб, кыуанчлы
джашагъанларыны суратланыуу. Кыасботну сабийлеге
юретиб айтхан сёзлери.

Ертенланы А. «Бизни акга» (1 сагъат)

Назмуда патчахлыкъны заманында уруннъан халкъ-
ны джашауундан кысхача хапар айтыу. Байла акга-
ны аяусуз джекгенлерини эмда аны кёзюн кыяу, ая-
гъын топал этгенлерини суратланыуу.

Пачев Б. «Залукъа» (1 сагъат)

Назмуда кыулланы азат этилгенлерини кёргюзтю-
люю, алай а эллилеге толу азатлыкъ бермегенлерин,
аланы джашауларыны алгынча кыйын джашаулай
кыалгъаны, иги джерлени байла кеслерине алгъанлары-
ны суратланыуу. Тау джайлыкъланы маджалларын
байла кеслерине алыргъа умут этгенлеринде, эллиле
алагъа кыаршчы кёлтюрюлюб чыкыгъанларыны сурат-
ланыуу. Класс кюрешни кёрюнюю.

Байкыулланы Д. «Бекмурзаны джашауу» (2 сагъат)

Хапарда Уллу Октябрь революциягъа дери таулу-
ланы джашауларын кёргюзюу. Джарлыланы кый-
ынларын ашагъан байны сыфаты. Бекмурзаны револю-
циягъа дери эм революциядан сора джашауу

Хапарлауу эм суратлауу баш шартлары.

**Мечиев К. «Кыар кюн арбазыбызда кыоннъан
чыбычыкыгъа» (1 сагъат).**

Мечиев Кязимни бу уруннъан адамла патчахны заманында уясыз айланнъан чыбыкыгъа ушаш инджилиб, юйсюз, ашарыксыз болуб джашагъанларыны суратланыуу. Автор чыбыкыны юсю бла патчахлыкны уруннъан халкыгъа салыб тургъан кыйынлыкын анылатханы. Кесигизни алдатмагъыз деб халкны сагъайтханы.

Аппаланы Х. «Къара кюбюр», Романны биринчи китабыны кесеги (4 сагъат)

«Къара кюбюр» деген романны биринчи китабыны сайланнъан башларында тау халкъланы патчахлыкны заманында насыбсыз джашауларыны ачыкъланыуу. Романны тили, байлыгы, аны халкылыгы эм хар окъуучугъа джууукълугъу. Окъулгъан кесекде тюбеген геройланы сыфатлары. Эркинлик ючюн кюреш. Романы идея магъанасы. Къарачай халкны бусагъатда джашаууну юсюнден ушакъ.

Абдулжалилов Ф. «Асантай» (I башы) (2 сагъат).

Повестде патчахлыкны заманында Асантай деген джарлы джашчыкны джалчылыкда кыйын джашаууну суратланыуу.

Къаракётланы И. «Таулу кызыны тарыгыуу» (1 сагъат)

Таулу тиширыулары бурун заманда эркинликсиз болгъанлары. Аланы джарыкылыкыгъа термилгенлери, Теньлик джашаууну чыкыгъаны, илму, окъуу ачылгъаны, насыбны келгени. Поэтни джарыкылыкыгъа чакырыуу. Бурун эмда бусагъат заманланы тиширыуларыны джашауларыны башхалыгы. Назмуну тилини тынчылыгы.

Окъуучула кеслери окъургъа материал.

Ертенланы А. «Эски заман».

Гайдар «Исси Таш».

Байкъулланы А-К. «Туудум джанъыдан».

Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (кесеги)

Къобанланы Д. «Октябрь».

Абдулжалилов Ф. «Асантай» (II кесеги).

IV. Къышхы табигъат.

Биджиланы А. «Къыш» «Боран» (2 сагъат).

Назмуда къыш суукъ адамгъа, малгъа да кыйын болгъанын кѣргюзюу, боранны суратлау.

Ертенланы А. «Уучула» (2 сагъат)

Къышхы табигъатны суратланыуу. Уучуланы уугъачыгъыулары. Къоянны ышаннъа салыб аталмай, уучулан бош эмда кече къайтханлары. Ууда тириликни, сынчылыккны, чыныкъмакълыккны кереклилигин айтыу.

Диалогну юсюнден анылатыу.

Хубийланы О. «Боран» (1 сагъат)

Назмуда адамла къышха къалай джолукъгъанларыны эм къыш сууукъ адамгъа да къалай къыйын тийгенин кёргозтюу. Заманында къышха кереклисича хазырлана билгенлени рахат джашауларын эм джанъы джылда иги джетишимлеге джетерге излегенлерин суратланыуу.

Олицетворение юсюнден анылатыу.

Окьюучула кеслери окъургъа материал.

Байрамукъланы Х. «Къыш».

Капаев С. «Къыш».

Семенланы А. «Актон ата» «Нызы».

Отарланы К. «Боранда»

Кулиев Къ. «Къышхы бешик джыр».

V. Совет джазыучула социалист Ата джуртубузну юсюнден.

Мечиев К. «Ленин» (1 сагъат).

Назмуда Ленинни образы. Ленинни халкъланы эркинликлери ючюн кюрешгенини суратланыуу.

Халкъланы джашаууда партияны магъанасы. Къазимни халкълагъа сёзю.

Къаракётланы И. «Ана тилим» (1 сагъат).

Адамны джашауунда ана тилни сёлеширге билим алыргъа, башха тиллеге юренирге болушханы.

Ана тилни суймеклик. Къарачай джазыучуланы ана тилни юсюнден айтханларындан ушакъ.

Къаракётланы И. «Нефть анасы Бакугъа» (2 сагъ.).

Баку—совет къралда «нефтни анасы» болгъаны, аны берекетли сыфаты. Техниканы социализм къурауда, ара мюлкню бегитиуде магъанасы.

Поэтни социализм стройкалагъа къууаннъаны, джарыкъ ауазы. Назмуну тили суратлау амаллары, байлыгъы. Тенгелешдириую юсюнден анылатыу.

С ю й ю н ч л а н ы А. «Къара джамчы» (2 сагъат)

Баш геройну ёхдемлиги, джигитлиги, амалгъа усдалыгъы. Хапарда совет адамланы патриотизмликлерини кёрюнюю.

Х о ч у л а н ы С. «Тахсачыла» (хапар) (2 сагъат)

Хапарда Ата джурт урушну кёргюзююнде кызыл аскерчилени туберик кыйынлыкъларындан кюркмагъанлай, берилген борчну таукел эм тынъылы толтургъанларыны суратланыуу.

Х у б и й л а н ы О. «Аманат» романны кесеги (3 сагъ.)

Романны биринчи китабыны 3-чю башында кесегинде озгъан урушну кыйынлыкъларына чыдаб, хорламлы болуб, ызларына кыйтхан совет адамланы суратлау. Ол адамланы бетлеринде къарачай эм квалгъан халкъланы кёб джигер адамларыны джашауларын ачыкъланыуу.

Романны тили эм идея магъанасы.

Б а й р а м у к ъ л а н ы Х. «Партиягъа бюсюреу» (1 сагъат).

Назмуда партия насыбны башы болгъаныны суратланыуу. Партия халкъланы джауладан сакълагъаны. Партияны хар ишине халкъланы разылыгъы, анъа уллу бюсюреу.

Х у б и й л а н ы О. «Тамчы-Башы» (1 сагъат).

Тамчы башы джайлыкъланы хайырлары. Оуеркде ийнек саууучуланы джигер ишлеулерин кёргюзтюу.

Б а й к ъ у л л а н ы А-К. «Звенону джыры» (1 сагъат)

Звенону ишчилерини шохлукълары, бирикмекликлерини джигерликлери Урунуу кыуанчы. Ара мюлкню сабанларыны бай тирилиги, битими.

Авторну алгъа, хорламгъа, чакъыргъан джарыкъланы.

Коммунизм кыурауучуланы джигер ишлеринден устазны хапары.

Б а й р а м у к ъ л а н ы Х. «Къарчаны юйдегиси» (1-чи башыны кесеги, 16—26 бетле) (2 сагъат).

Бийчесынны суратлау. Бийчесын джайлыкъланда сюрюучюлени джашауларын, ишлерин кёргюзюу. Ара малгъа къарау, ёсдюрюу.

Окыуучула кеслери окъургъа материал

Б а й к ъ у л л а н ы А. — К. «Хорлам».

Б а й р а м у к ъ л а н ы Х. «Шохлукъ».

Къаракётланы И. «Ишсиз турма».

Ёртенланы А. «Илмуду», «Ана тилим», «Сабийликде».

Капаев С. «Джылы джел».

Джегутанов К. «Пионерлени джыры».

Шахмурзаев С. «Къалабекланы Солтан-Хамит».

Гашоков Х. «Биринчи парашютист черкес кыыз-гъа».

Хубийланы О. «Аманат» (романны 1 китабыны кесеги), «Сый».

Байрамкёулланы А. «Джашауу гокгалары».

VI. Джаз табигъат

Биджиланы А. «Джаз» (1 сагъат).

Назмуда джашил кырдыкны ёсюб чыкыгъаны. Малланы суйюнюб отлагъанлары, тегерек бары да ариу кёууат алгъаныны кёрюнюу. Поэтни туугъан джерин ариу суратлай билгени.

Хубийланы О. «Акъ кёгюрчюн» (1 сагъат).

Джазны суратлау. Джашчыкъ кёгюрчюнню сатаргъа унамагъаны — насыбны сатылмагъанын кёргюзюу.

Окёуучула кеслери окъургъа материал

Байрамукъланы Х. «Джазны кюнлери».

Ёртенланы А. «8-чи мартда».

Хубийланы О. «Таякъ джанъур».

Хубийланы Н. «Апрель».

Капаев С. «Джаз».

Саулай чыгъармаланы текстлерин окъургъа — 54 сагъат.

Байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюуге — 12 сагъат.

Классдан тышында окёууу юсюнден ушакъла — 6 сагъат.

Классдан тышында окъургъа керекли чыгъармаланы

тизмеси

«Къарачай таурухла (джыйым).

«Нарт сёзле» (джыйым).

«Эл берген джомакъла» (джыйым).

«Орус таурухла» (джыйым).

«Ногъай таурухла» (джыйым).

«Черкес таурухла» (джыйым).

А. М. Горький. «Эскертиўледен», «Архип акъа
бла Лёнька»

А. П. Гайдар. «Тимур эм аны командасы».

А. С. Пушкин «Дубровский».

И. А. Крылов. «Чапракъла бла тамырла».

К. К. Хетагуров. «Ана».

М. А. Шолохов. «Тюз агъачда».

Ертенланы А. «Хасанчыкъны джылагъаны», «Ач
бёрю».

Къаракётланы И. «Назмула».

Борлакъланы Т. «Назмула».

Байкъулланы Д. «Туўмагъан джашчыкъ».

Р. Гамзатов. «Сюеме сени, гитче халкъчыгъым».

Ф. Абдулжалилов. «Асантай».

Къарачай джазыўчуланы чыгъармаларындан усдазны
сайлаўуна кёре назмула, хапарла (джыйымладан).

VI класс (72 сагъат).

1. Ауўздан ауўзгъа кёчген халкъ чыгъармачылыкъ.

Ауўздан-ауўзгъа кёчген халкъ чыгъармачылыкъны
(таурухла, эл берген джомакъла, нарт сёзле, нарт эпос,
эски джырла) анылатыў (1 сагъ.)

Къарачай нарт эпос (2 сагъат).

Нарт эпос ауўздан-ауўзгъа кёчюб айтылгъан халкъ
чыгъармаланы бир тюрлюсю болгъаны. Душман чабхан
заманда къарачай халкъны нарт тулпарлары анъа къарш-
чы чыгъыб, озгъун кючлери, белгили усдалыкълары, ар-
тыкъ билимлери эмда батырлыкълары бла аны хорлаб
тургъанлары нарт эпосда кёрюннени.

Нарт тулпарланы эркинлик эм тюзлюк ючюн кюреш-
генлери, этген джигитликлери, огъурлу эм адебли бол-
гъанлары, халкълары эм джуртлары ючюн джан аямай
кюрешгенлери. Халкъны нарт тулпарлагъа къалай къа-
рагъанлары.

Къарачай нарт эпос бла адыгей, къабарты, черкес,
осетин, чечен, ингуш, къумукъ нарт эпосланы тамалла-
рында келишген джерлери эмда история джанындан
байланыўлары.

Нарт джырланы белгили халда къуралыўлары эмда

аланы тиллерини кългъан чыгъармаланы тиллеринден башхалыгъы.

Гиперболаны нарт эпосда джорююн анъылагъу.

Нарт эпосу магъанасы

Орусбийланы Сафарны къарачай фольклорну джыйыуда иши.

«Ерюзмек бла кына сакъллы кызыл фук»

(башха вариантда «ёрюзмек бла муку») (3 сагъат).

Джарлы юйдегиден чыкългъан тулпар Ёрюзмек нарт халкълны мардасыз сюйгени. Гитчеликден огъунакъ нартланы эркинликге чыгъармай кыймазгъа ант этгени. Нартланы джегиб, аладан джасакъ алыб, кыйынлыкъл салыб тургъан фук деген бийге кършчы кюреш ачыб, аны ёлтюрюб нартланы азатлыкългъа чыгъаргъланы. Фукну джашы байланы болушдуруб Ёрюзмекни ёлтюрюрге излегени. Сатанай аны билиб Ёрюзмекге акълыл сёзле юретгени. Ёрюзмек тушманланы хорлагъланы. Нарт таурухну магъанасы эм тили.

«Сосуркъл бла эмеген» (1 с.)

Тулпар нарт, Сосуркъл, халкълны тушмандан сакъллагъланы. Нартла отсуз кългъланларында, къркълмайын кючю мардасыз уллу болгълан эмегенден от алыргъла баргъланы. Усдалыгъл эм акълылы бла онълу болуб эмегенин хорлаб, ёлтюрюб, халкълны къркълуудан бош этиб, нартлагъла от алыб келгени. Нарт таурухну магъанасы эм тили.

«Пелиуан Къара-Шауай» (неда «Шауай») (2 с.)

Джарлы юйдегиден чыкългълан тулпар нарт, Къара-Шауай, халкълны сыйын кёре билгени, джууаш, огъурлу, адебли болгъланы, не уллу иш этсе да кишиге махданмагъланы.

Къарыуу, билими, акълылы бла онълу болуб, кългълан тулпарланы тюрлю-тюрлю ишледе хорлагъланы, тюзлюкню джакъллагъланы, алагъла юлгю кёргюзгени. Джарлыланы ичинден чыкългълан тулпар кългъланладан эсе эм тюз, эм кючлю болгъланы. Нарт таурухну магъанасы эм тили.

Эсги къарачай джырла (8 сакъ).

Эсги джырла аууздан—ауузгъа кѣчюб айтылгъан халкъ чыгъармаланы бир тюрлюсю болгъанлары, Аууз халкъ поэзияны юсюнден анъылатыу.

Джыр таулуну джашауунда, ишинде, къууанчында бушууунда да джолоучу нѣгери болгъаны. Ол кесини кючю бла къоркъгъанны батыр этиб, батырны намысын кѣлтюрюб, халкъны джанъы, насыб джашау ючюн кюреширге чакътыргъаны. Халкъ кесини эсги джырларында урунган адамны джакълагъаны, артыкълыкъгъа, зорлукъгъа къаршчы болгъаны, эркинлик, тюзлюк ючюн кюрешгенин билдиргени. Джырлада халкъны нахмустерен, кючю уллу болгъаны ачыкъ кѣруннѣени.

Халкъ джырланы темалары эм жанрлары. Жаирлада суратлау джолла, эпитетле эм тенълендириуле. Эсги джырланы магъаналары, тиллери.

«Апсаты». Алгъын заманда къарачай халкъны джашаууну эмда къалай урунуб джашау этгенини бу джырда ачыкъланыуу. Джырны магъанасына кѣре къарачай халкъны меджисуу заманда, башха халкълача, табигъатны хар болумуну аллахы барды деб тургъаны.

Таулуланы джашауларында уучулукъну уллу магъанасы болгъаны себебли, аланы Апсатыгъа этген джырларында озган кюнлени ачыкъланыуу.

Бу джырда къарачай халкъны Кавказда эртдеден джашагъаныны белгилениую. Апсатыдан кѣл алыргъа айтылгъан эпитетле. Джырны не заманда джырланыучусу. Джырны магъанасы, тили.

«Эрирей» Къарачай халкъны ындыр басхан заманда джырлаучу бек эсги иш джыры болгъаны. Къарачай халкъны джерчилик бла бек эртдеден бери кюрешгенлерини ачыкъланыуу. «Эрирейни» джырлауну магъанасы, тили.

«Долай». Къарачай халкъны малчылыкъ бла бек эртдеден бери кюрешгенин эм малдан хайыр ала билиую ачыкъланыуу, «Долайны» джырлагъанларыны магъанасы, тили.

«Ыйнар». Алгъын заманда къарачай халкъны ишде (сѣзден, чебген басхан заманда) джарыкълыгъыны суратланыуу. Джырны магъанасы. Къарачай гиширүүланы урунууларыны джырда суратланыуу.

«Белляу». Алгъын тилеб айтылгъан эсги бешик джыр.

Бу джырда бурун кыйынлыкда джашагъан къарачай халкъны къууанч, насыблы кюнню тууарын излегенини, насыблы джашауъга термилгенини, азаблыкда джашаса да, кесини туудукъларына къууанч джашауу чакътыргъаныны эм ёсген сабий джигитликде, ёхдемликде, тюзлюкде ёсерини ачыкъланыуу. Джырны идея магъанасы. Октябрь революциядан сора «Белляуда» айтылгъан тилекни толгъаны. Къарачай урунъан халкъны тюз иннетлилигини суратланыуу.

«Алгъыш». «Алгъышда» таулуланы эртде заманлада джашауларыны суратланыуу. Тынчлыкъны, акъыллылыкъны, иште тырмашыуу, адебиликни суйгенлерини кёрюзюлюнюу. Эркиши бла тиширыуу араларында болумну ачыкъланыуу. «Алгъышны» идея магъанасы.

«Татаркъан». Душман (байла, бийле). Къарачайга чабыуул этиб, адамланы сюрюб кетгенлеринде, Татаркъан ызларындан джетиб джауу хорлаб, адамланы ызларына къайтарыб келгени. Халкъын эм тюзлюкню бек суйгени, элин джаудан сакълай билгени. Эркинлик ючюн кюрешгени, этген джигитликлери. Джырны идея магъанасы.

Окьюучула кеслери окъургъа материал.

«Зынъырдауукъ» (таурух).

«Джалчы бла бай» (таурух).

Байкъулланы Д. «Къайсы уллуду?»

Орусланы М. «Хурла кёл».

«Ёрюзмек бла Муку» (вариант).

«Бийнёгер» (халкъ джыр).

«Къабарты-черкес нарт эпос» (джыйым).

«Осетин нарт эпос» (джыйым).

«Экинчи эмина» (халкъ джыр).

Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден халкъ джыр.

II. Бизни туугъан джуртубузну алгъын заманыны юсюнден джазычуларыны чыгъармалары.

Мечиев К. «Тарыгъу» (1 сагъат).

Назмуда Октябрь революцияга дери эски, чирик джашауда таулу тиширыуланы мутхузлукда, кыйынлыкда, эркинсизликде джашауларыны кёрюнюу. Назмуну тили эм идея магъанасы.

Ёртенланы А. «Эсимдеди» (1 сағат).

Назмуда патчахны заманында джарлыланы джашаулары тар болгъаныны кёрюнюю. Ёксюз квалгъан джарлы джашчыкны джагъы болмай, ачлыкъ, джалланъачлыкъ джетиб инджилгенини суратлангъаны. Байла аны душманы болгъанларын анылагъаны, патчахлыкны кьоратыргъа керек болгъанына тюшюнгени.

Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (романны кесеги) (4 сағат).

Романны экинчи китабында (сайлангъан башларында) къарачайлыланы эркинлик ючюн кюрешгенлерини эм аланы орус халкъ бла бирге ол кюрешге таукел баруларыны суратланыуу. Романны идея магъанасы, аны тилини байлыгъы.

Охтов А. «Асиятны ташы» (кесеги) (3 сағат)

Патчахны заманында тишируну эркиши бла тенъ эркинлиги болмагъаныны, дин тишируну унукъдуруб, эзиб тургъаныны суратланыуу. Асият деген джарлы къыз афендини артыкълыгын келтюрмей анъа къаршчы чыкългъаны, алай а адамланы дин унукъдургъандан анъа джакълыкъ этмей, аны ёлюб кетгени. Повестни идея магъанасы.

Шахмурзаев С. «Джюз джылланы биз кюрешдик» (1 сағат).

Назмуда бюгюнню эркин эм джарыкъ джашау ючюн халкъланы джюзле бла джылланы кюрешгенлерини суратланыуу. Ленини образыны кёрюнюю. Джангъы джашауу орнатууда эмда аны сакълауда Совет Аскерни суратланыуу. Назмуу идея магъанасы.

Окьюучула кеслери окъургъа материал

Ёртенланы А. «Башладым», «Ана тилим», «Будуркучу».

Кулиев Къ. «Таулу тиширула» — бизни анала
Къаракётланы И. «Сельмаш завод».

Хетагуров К. «Ёксюзлени анасы».

Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (II китабы)

Хетагуров К. «Джугъутурлагъа уугъа баруу».

III. Совет джазыучула социалист Ата джуртубузну юсюнден.

Байрамукъланы Х. «Ленинни памятниги» (1 сагъат).

Коммунист партияны Ленин кѣргюзген джол бла баргъланы.

Назмуда халкъланы кърнашлыкъларын чертиу.

Къочхарланы Къ. «Мюрзеу джыйыу» (1 сагъат).

Назмуда байлыкъланы кѣрюнююу, техниканы ёсгени.

Назмуну идея магъланасы тили.

Къаракѣтланы И. «Кавказ» (2 сагъат).

Кавказ тауланы табигъат байлыкъларыны, ариулыкъларыны суратланыуу. Кавказ тауланы адамлагъа берген хайырлары. Кавказда джашагъан халкъланы эркин, бай, насыблы джашагъанларыны суратланыуу, Поэтни ана тилде энчи усдалыгъы. Назмуну тилини байлыгъы, ариулугъу.

Поэзия эм назму тил. Ритманы, рифманы юсюнден анылатыу.

Мечиев К. «Джашыма» (1 сагъат).

Назмуда граждан урушда совет власть ючюн кюрешни суратланыуу. Автор джашыны халкъ ючюн, эркинлик ючюн джашау ючюн ёлгенин кѣргюзген сѣзлери.

Большевиклени джоллары тюз болгъланын кѣргюзюу. Назмучуну джашыча эркинлик ючюн ёлорге хазырлыгъы эм къалгъланы да ол кюрешге чакъырыу. Назмучуну большевик партиягъа эм совет власта ийнамакълыгъы.

Будайланы А. «Ленин, сени джолунъда» (1 сагъат).

Назмуда Ленинни ёлгенине совет халкъланы этген бушууларыны кѣрюнююу. Ленин ёлсе да, Коммунист партия халкъланы Ленинни джолунда алыб баргъланыны суратланыуу.

Хубийланы О. «Аманат» (2-чи кесегини 9 башы)

(3сагъат).

Азрет бла Хасандан письмола. Тебердиде немецлеге къраршчы кюрешюу. Халкъланы шохлукъларыны кѣрюнююу. Совет патриотизм.

**Хубийланы О. «Абдулла» («Аманатны» 2-чи китабыны
17 башы) (3 сагъат).**

Партизан отрядны Белоруссияда душман бла кюрешгенини суратланыуу.

Тахсачы Хапаланы Абдулланы эмда партизанланы джигитликлери. Фашистлени анъа этген артыкълыкълары. Совет Аскерни хорлагъаны. Абдулланы патриотлукъ юлгюсю.

Тхайцухов Б. «Ленинни джашы» (2 сагъат).

Уллу Ата урушну заманында Къарачай-Черкес областны джеринде лётчикни немец фашистле эм полицейскийле пленнъе алыргъа тебреген заманда Аскер деген пионерни этген джигитлиги.

Сюйюнчланы А. «Мен Ленинни окъуйма» (1 сагъат).

Назмуда Ленинни образыны суратланыуу. Ленинни джазгъанларын окъууну, кёргюзген юлгюлерин алыуну джаш тёлуге уллу магъанасы болгъаныны кёрюнюшю.

Байкъулланы А.-К. «Къыркъ джыл» (2 сагъат).

Уллу Октябрь революция болгъандан бери къыркъ джылны ичинде Ата джуртубуз — СССР-ни экономика, культура, илму джанындан кемсиз уллу ёсгенини суратланыуу. Алгъын артха къалгъан тау миллетни да ёсюб алгъа чыгъыб, промышленностда, эл мюлкде, культурада, илмуда орус халкъны болушлугъу бла коммунизмге таукел атлаб баргъанлары. Назмуну идея магъанасы.

Гашоков Х. «Партиягъа» (1 сагъат).

Коммунист партия совет халкъны хорламдан-хорламгъа элтгени. Уруннъанла Коммунист партияны бек сюйгенлери эмда аны башчылыгъы бла коммунизмге баргъанлары. Поэтни назмуда джарыкъ аўазы.

Винокуров А., Зельвенский Ю. «Биринчи космонавт — аэроклубну воспитанниги» (бешинчи башы: «108 минут»)

(2 сагъат).

Космосха биринчи учхан совет адам болгъаныны, СССР-ни илмуда эм техникада алда баргъаныны суратланыуу. Космосха учууну магъанасы. СССР-ни тынчлыкъ ючюн кюрешгенини эмда Ю. А. Гагаринни этген джигитлигини суратланыуу.

Титов Г. С. «700 минъ километр космосда» (2 сагъат).

Космосха къалай учханыны хапары. Космосну не къадар терен билиўню магъанасы. Космосха джол салыўда СССР-ни алда баргъаныны суратланыўу. Космосну юсюнден билимибизни ёсдюрюўюбюзню магъанасы.

Байрамукъланы Х. «Джерни джаш иелери» («Къарчаны юйдегиси повестден) (3 сагъат).

Повестни «Джерни джаш иелери» деген кесегинде комсомолчуланы алчылыкълары бла джаш тёлюню колхозда джанъы ийнек ферма ишлерге чыкыгъанларыны суратланыўу. Ара мюлкню ёсдюрюр ючюн джанъы ферма ишлеуде джаш тёлюню кюрешгени, эм патриотлукъ юлгюле кёргюзгени. Юзюмдюню идея магъанасы, тили.

Крылов И. А. «Айры чабакъ, балыкъ, дуўадакъ»

(басня) (1 сагъат).

Басняда айрылыкъны заран бергенин чертиў. Басняны идея магъанасы, тили.

Басняны юсюнден анъылатыў. Басняны баш тюрлюлюклери.

Борлакъланы Т. «Ленинчи комсомол» (1 сагъат).

Коммунист партияны башчылыгъы бла ёсген джигит джаш тёлюню Ата джуртха суймеклиги, ишге хазырлыгъы. Ленинчи комсомолну совет къраллада джигитлик ишлери. Поэтни комсомолчугъа сёзю. Назмуну патриотлукъ магъанасы.

Окьюучуланы кеслери окъургъа материал.

Байкъулланы А.-К. «Партия».

Къаракётланы И., «Колхоз джыр».

Хубийланы О. «Созулгъан иш» (назму), «Кёкню джети къатындан».

Байрамукъланы Х. «Суйген таўларым».

Байкъулланы Д. «Ленинсиз, Ленинни джолу бла».

Шахмурзаев С. «Октябрьны толкъунлары».

Ю. А. Гагарин «Космосха джол».

Отаров К. «Махдаў санъа, комсомол».

Ертенланы А. «Минъи таўгъа», «Къызыл Аскер».

Хубийланы Н. «Анам».

Кулиев Къ. «Фронтдагъы таулу джашланы джыры»
Саулай чыгъармаланы текстлерин окъургъа — 53 сагъат.
Байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюге — 12 сагъат.
Классдан тышында окъууну юсюнден ушакъла — 7 сагъат
классдан тышында окъургъа тыйыншлы

чыгъармаланы тизмеси.

«Кеси бир къарыш, сакъалы минъ къарыш» (таурух)

«Кёк бёрю» (таурух).

«Шырдан бла Нёгер» (нарт эпосдан).

Эски къарачай-джырла. (джыйым).

Къабарты-черкес нарт эпос (джыйым).

Тегей нарт эпос (джыйым).

Гашоков Х. «Къач».

Байкъулланы Д. «Айю бла къарт».

«Ленинни эсге тюшюрюле» (джыйым).

А. С. Пушкин «Кавказ».

В. Г. Короленко. «Сокъур музыкант».

М. Ю. Лермонтов. «Ашик Кериб».

Т. Г. Шевченко. «Кавказ», «Ёсгенме да мен тыш джерде».

Къарачай джазыучуланы чыгъармалары (усдазны сайлагъанына кёре).

VII КЛАСС.

(72 сагъат).

Шагърейлендириу (1 сагъат).

Суратлау литература керти джашауну кюзгюсю эмда сёзню искусствосу болгъанын антылатыу.

Суратлау литератураны джамагъат джашауу бла байламлыгъы.

Революциягъа дери къарачай культура бла

литератураны обзору (2 сагъат).

Уллу Октябрь социалист революциягъа деричи Къарачайны социал-экономикалы болумуну характеристикасы.

Къарачай халкъны джарыкъландырыуда орус просветительлени (Алейников, Кириченко, Витковский, Меденик эм башхала) ишлери.

Биринчи къарачай просветителле.

Къарачай литератураны аллын башлагъанла: Кърымшаухалланы Ислам, Акъбайланы Исмаил.

Кърымшаухалланы И. «Бёрю бла кишдик» (2 сагъат)

Биографиясы. Уллу орус художник Н. А. Ярошенко бла эм уллу тегей поэт Коста Хетагуров бла тенълик джюрютгени. Просветителлик иши. 1910 джылда биринчи Къарачай алфавит къурагъаны. Белгили художник эм поэт Кърымшаухал улу къарачай литератураны тамалын салыб башлагъанланы бири болгъаны.

«Бёрю бла кишдик». Басняда поэтни аманлыкъчылагъа халкъ джол бермезлигин ачыкълауу. Басняны магъанасы, таб халда джарашдырылгъаны, тилини ариулугъу, байлыгъы, тынчлыгъы. Литератураны теориясы: тилни юсюнден анылатыу.

Къарачай совет литература (обзор (2 сагъат).

Къарачай литератураны ёсююню юсюнден билдириу. Россияда эм аны бла бирге Къарачайда эркинлик ючюн къозгъалыу эм ол къозгъалыуу литературада кёрюнюу. В. И. Ленинни литератураны партиялыгъыны юсюнден айтханы. Орус литератураны къарачай совет литератураны ёсююне болушмакълыгъы.

Халкъ джырчыла: Къочхарланы Къ., Джанибектаны А.

Къочхарланы Къ. (Багъыр улу) «Джаш болдум»,

«Ленин» (2 сагъат).

Къочхарланы Къасботну биографиясы эм чыгъармачылыкъ джолу. Къарачай-малкъар поэзияны къураб тебегенлени бири болгъаны, халкъны арасында сыйы эм белгили халкъ джырчылыгъы.

«Джаш болдум». Октябрны, партияны кючю бла ууакъ миллетле баш бошлукъ табханлары. Поэтни совет джуртуна, партиясына суймеклиги.

«Ленин». В. И. Ленин урунъан халкъны аламан джашаугъа чыгъарыб кетгенини суратлангъаны. Урунъан халкъ В. И. Ленинне мардасыз уллу бушуу этгенини суратлангъаны. Ленин адам джегиуно джокъ этгени. Миллетлени бир-бирине шох этгени. Бизни партиягъа аманат этгени. Ленинни иши эм аты ёлмей ёмюрледе джашарыкълары, назмуну идея магъанасы, тили.

Литератураны геориясы. Чыгъармаланы темасы эм идея магъанасы.

Джанибекланы А. (Къалай улу). «Къош нёгерле»
(2 сагъат).

Биографиясы, джырчыны тюзлюк ючюн кюрешгени, джарлыланы джакълагъаны, джегиучюлеге къаршчы джырлары. Къалай улуну творчествосуну магъанасы.

«Къош нёгерле» — байланы адамлыкъсызлыкъларыны, къызгъанчлыкъларыны кёргюзген чам джыр». Джырда байланы сыфатлары. Джырны магъанасы. Литератураны теориясы. Юмор бла сатираны юсюнден анылатыу.

1917-1940 джылладагъы къарачай совет литература
(обзор) (2 сагъат).

Къарачай совет литератураны къуралгъаны, ол иште Уллу Октябрь социалист революцияны магъанасы. Ол замандагъы класс кюрешни литературада суратланыуу Бу замандагъы литературада граждан урушну темасы.

Бизни къралда социализмни хорлауу бла совет халкъланы идея политикалы биригиулер — совет литератураны творчестволу джетишимлерини тамалыды. Совет джазыучуланы биринчи съезди аны къарачай совет литератураны ёсююнде магъанасы.

Социалист индустриализацияны эм эл мюлкню коллективлендириуню, совет ёмюрню джангъы адамны суратланыууну темасы. Халкъны джашаууну культурасыны ёсюю.

Акъбайланы И. «Сакъла, кесме», «Нёгерлик»,
«Чёгюч бла оракъ» (3 сагъат).

Биографиясы. Просветителлик иши. Акъбай улуну 1916 джылда чыкыгъан «Ана тили» — биринчи къарачай окъуу китабны, — Къарачайда окъууну ёсюмюне болушлугъу. Ол китабда хапарла, назмула, Крыловдан, Пушкинден кёчюрюлгенле.

Уллу Октябрь революциядан сора къарачай тилде учебникле джазыуда, словарь этиуде, газет чыгъарыуда Акъбай улуну этген иши.

«Сакъла, кесме!» деген назмуда табигъатны байлыгъын сакъларгъа кереклисин чертиу. Тили.

«Нёгерлик». Назмуда уруннъанлагъа нёгерликни, колхозну магъанасын айыртыу эм аланы ара ишге чакъыруу. Назмуну джарашдыруу формасы эм тили.

«Чёгюч бла оракъ» назмуда ишчиле бла элчилени бир къол болуб джанъы джашау къурагъанларын кёрюзюу.

Литератураны теориясы. Литература джолну юсюнден анъылатуу.

Мечиланы К. «Иги сёз», «Солтан-Хамитни джыры»
(2 сагъат).

Биографиясы эм творчество джолу. Кязим малкъар литератураны тамалын салгъанланы бири болгъаны.

«Иги сёз». Назмуда иги сёзню магъанасын ачыкълау. Назмуну тили эм магъанасы.

«Солтан-Хамитни джыры». Малкъар революционерни сыфаты, халкъны эркинлиги ючюн кюрешиб джан бергени. Назмуну тили.

Литератураны теориясы. Чыгъарманы темасы эм идея магъанасы.

Алийланы У. Д. «Билим» (2 сагъат).

Биографиясы. С. Орджоникидзе, С. М. Кировгъа эм А. В. Луначарскийге джолугуулары эм ала бла ишлегени. Алий улуну — 1917 джылдан коммунист революцион иши. Север Кавказда Совет властны бегитиуде эм тау халкъланы окъууларын, культураларын ёсдюрюуде этген иши. История бла филологиядан джазгъан китаблары. «Бирликде тирилик» окуу китабы.

«Билим» деген назмуда окъууну — билимни магъанасын анъылатуу уруннъанланы джанъы совет джашаугъа чыгъаруу. Назмуну суратлау халы, тили.

Хубийланы Ислам (Къарачайлы) «Хасанны къатын алгъаны» (2 сагъат).

Биографиясы. Ислам Къарачайлы — айтылгъан критик, журналист Север Кавказ литературасыны ёсюмюнде иши. «Мусульманин», «Революция и горец», «Северный Кавказ», «Таулу джашау», «Известия» эм башха журналла бла газетледе эскиликге къаршчы, джанъы джашау ючюн кюрешге чакъыргъан статьялары.

«Хасанны къатын алгъаны» эм «Адет бла шерият» деген очерклеринде тау халкъланы атламларына тыйгъыч болгъан эски, чирик адетлени айгъакълау. Таулулагъа партияны ишин анъылатуу, аланы джарыкъ социалист джашаугъа чакъыруу.

Литератураны теориясы. Критика бла публицистика-ны юсунден анылатыу.

Биджиланы А. «Кюн», «Тюлкю бла кьаргъа» (2 сгъат).

Биографиясы. Къарачайны културасын ёсдюрюр ючюн этген иши. Учебниклери. Лермонтовдан, Крыловдан, Горькийден кёчюргенлери. «Кюн» деген назмуда табигъатны суратлау. Назмуну тили.

«Тюлкю бла кьаргъа» деген басняда кукалыкъны, бетсизликни джашауда тыйгъыч болмакълыкъларын чертиу. Басняны джарашдырылгъан формасы эм тили.

Литератураны теориясы. Тенълешдириу суратлау. Къаракётланы И. «Хар кьралда этерге», «Кулак бла

джалчы» (4 сагъат).

Къаракётланы Иссаны биографиясы эмда литература иш джолу, литература чыгъармаларыны идея эм суратлау магъаналары. Къарачай-малкъар совет литератураны тамалы салгъанланы бирлери болгъаны. Къарачай-малкъар совет литератураны ёсдюрюуде Къаракётланы Иссаны чыгъармаларыны магъанасы. Тил байлыкълары ёсдюргени.

«Хар кьралда этерге». Назмуда тау миллетле тар ёзенледе «Бугъоусузлай тагъылыб», джарлылыкъ, кытлыкъ кёрюб, байланы бийлени зорлукъларыны тюбюнден ычхыналмай, школ, больница кёрмей кьарантылыкъ басыб тургъанлай, Октябрь революциядан сора эркинликге чыкыгъанларыны суратланыуу. Тау элдеде совет власть орналгъанлы тау миллетле эркин джашаугъа чыгыб, окъуулу-билимли болуб, коммунизмге таукел атлам бла баргъанларыны анылашынгъаны. Октябрны нюрлери кьалгъан кьраллагъа да чачылгъанын эмда хар кьралда да урунгъанла властны кьолгъа алыргъа керек болгъанын ачыкълагъаны. Назмуну идея магъанасы, тили.

«Кулак бла джалчы». Поэма джазылгъан заман. Кулак джарлыны кьой кьошунда джалчы этиб беи джылны джекгенден сора, джалын толу бермей кысдаб ийиб, ызындан барыб чегетде ёлтюрюб, берген малларын кьайтарыб кетгенини суратлангъаны. Кулакны образы. Джалчыны айтхан сёзлери, урунгъан халкълары джалчыгъа кьайгыргъаны, мурдар кулакка палат бергени. Кулакны кир мураты халкълары ачыкъ болгъаны. Поэманы идея магъанасы, тили.

Окьюучула кеслери окъургъа материал.

Къаракётланы И. «Оюм тенъизинде джюземе», «Кюм тийди».

Литератураны теориясы. Метафораны юсюнден анъылатыу.

Ертенланы А. «Туугъанды ол ёлмезге». «Афенди бла аджал». (5 сагъат).

Ертенланы Азретни биографиясы эмда аны литература чыгъармачылыкъ джолу. Къарачай-малкъар совет поэзияны тамалын салгъанланы бирлери болгъаны. Чыгъармаларында социалист реализмге таяннгъаны Ертенланы Азретни чыгъармачылыгъыны къарачай-малкъар литератураны ёсдюрюуде магъанасы. Чыгъармаларыны тилни байлыгъын ёсдюрюуде магъанасы.

«Туугъанды ол ёлмезге». Ленинни сыфаты. Халкъ Ленинни сюйгени, аны джолундап таймай баргъанын суратлагъаны. Ленинни ишини ёлмезге туугъаныны кёрюнюю. Назмуну идея магъанасы, тили.

«Афенди бла аджал». Поэма джазылгъан заман. Уруннгъан халкъ диннге ийнанмай, джегиуге бармай тохдагъанларында, джут афендини халы. Афенди ишлемейин халкъны алдаб, артыкълыкъ этиб тургъанын суратланыу. Афендини сыфаты. Ишни ёкюлю болуб келген аджал афендини аманлыкъларын айгъакъ этиб афендиге халкъ кесин алдатханын анъылатханы. Эски чирик джашауу ёлгени. Джер юсюню тутуругъу — ишни ёкюлю, аджалны сыфаты.

Окьюучула кеслери окъургъа материал:

«Эсимдеди», «Эски заман».

Литератураны тсориясы. Назму къурауу джорукълары.

Байкъулланы Д. «Таулу кызыны джыры», «Шамай алгъын бла энди», «Испан кызчыкъ» (4 сагъат).

Байкъулланы Дауутну биографиясы эм чыгъармачылыкъ джолу. Поэтни къарачай совет литературада орну.

«Таулу кызыны джыры» назмуда тиширыуланы алгъын заманда кыйын джашауларыны суратланыу. Большевик партияны иги джашау ючюн кюрешиюн таулу тиширыуу анъылау. Таулу тиширыуу кыйынлыкъ джашауун эм революциядан сора къууанчын кёргюзген эпитетле. Назмуну тили. Джангъы джашаугъа

чыкыгъан таулу тиширыууна насыбына авторуу джюрекден кыуаннаны.

«Шамай алгъын бла энди» деген поэмада Октябрь революциягъа дери урунган халкъны кыйын джашаууна суратланыуу. Байла бла афендиле джарлыланы алдаб джекгенлери. Джалчы Шамайны сыфаты. Мурат деген байны аманлыгъы. Махмутну джалчылыкъда кѣрген кыйынлыкълары. Джарлыланы класс сезимлерини ёсгени. Октябрь революция джарлыланы азатлыкъгъа чыгъаргъаны. Поэманы магъанасы, тили.

«Испан кызычыкъ» деген поэмада фашистле испан элли юсуне джаныуарча кѣкден кыоргъашын окъ, тоб джаудуруб, адамланы кыырыб, джаралы этиб, болгъанны кюйдюргенлерини суратланыуу. Фашистле элге джыйылыб сауутсуз турган кыартланы, тиширыуланы, сабийлени кыыргъанлары. Бир келбетли кыатын ёлюр джаралы болуб, кесини кюйген юйюню арбазында джаралы болган кызычыккыны кыучакълаб джан бергени. Фашист келиб кызычыккыдан ачы соруу алгъаны. Кызычыккыны кыоркъмай тири джууаб этгени. Кызычыкъ атасы республикан аскерчи болгъанын айтханлай, фашистни уруб ойсуратханы. Республикан аскерчиле дже-тиб, ол фашистни ёлтюргенлери. Кызычыккыны СССР-ге ашырыб, фашистледен кыан алыргъа дагъыда урушха кетгенлери. Фашистлени хорларыкъларына ажымсыз ийнаннганлары. Назмуну идея магъанасы.

Окыуучула кеслери окъургъа материал

Байкыулланы Д. «Ленинсиз, Ленинни джолу бла», «Мариям бла афенди».

Батчаланы А.-К. «Башладым», «Ахмат-Батыр» (пьеса).

«Сельмаш завод» (4 сагъат).

Батчаланы Абулкеримни биографиясы эмда литература чыгъармачылыкъ джолу.

«Башладым» деген назмуда Октябрь революциягъа дери халкъ унугуб, кыараныйлыкъда туруб, Октябрь революция эркин джашаугъа чыгъаргъаныны суратланыуу. Назмуну тили.

«Ахмат-Батыр» деген пьеса да граждан кызауатда эркинлик ючюн кюрешген таулуланы суратлау. Ахмат-Батырны эмда башхаланы сыфатлары. Пьесаны идея магъанасы.

Литератураны теориясы. Драма чыгъармаланы юсюнден анъылатыу. Сюжетни юсюнден билдириу.

«Сельмаш завод» деген назмуда индустриализацияны кючю бла эллилеге джараулу эл мюлк машинала джиберилиб башланнъаныны суратланыуу. Эллилени Сельмаш заводха къууаннъанлары эмда ишлерини алгъа баргъаны. Ишчиле бла эллилени шохлугъу. Назмуну идея магъанасы, тили.

Окъуучула кеслери окъургъа материал

Б а т ч а л а н ы А. «Къызыл Аскер», «Къызыл байракъ».

Литератураны теориясы. Тилни суратлау мадарлары. Эпитет, тенълешдириу, олицетворение.

Богашланы А. «Къызыл Аскер», «Айхан бла сауутла» (3 сагъат).

Биографиясы. Къарачайда биринчи поэт тиширыу «Къызыл Аскер» деген назмуда совет халкъны тынчлыкъны излегенини кёрюгюшю. Совет Аскерни джуртун сакъларгъа хазырлыгъы.

«Айхан бла сауутла» деген поэмада Айханны таза-лыкъны тутаргъа керек болгъанына тюшюннъени.

Окъуучула кеслери окъургъа материал

Б о т а ш л а н ы А. «Чыгъармалары».

А п п а л а н ы Х. «Къара кюбюр» (5 сагъат).

Аппаланы Хасанны биографиясы эмда литература чыгъармачылыкъ джолу. «Къара кюбюр» — къарачай литературада биринчи роман. Аппаланы Хасанны къарачай совет литератураны ёсдюрюуге чыгъармачылыгъыны магъанасы. Джазыучуну энчи усдалыгъы, фахмусу, тилни байлыгъын ёсдюргени. «Къара кюбюр» романда XX ёмюрню ал джылларында, Уллу Октябрь социалист революциягъа дери, къарачайда класс кюрешни суратланыуу. Къанаматъы, Темуркъаны, Семённу, Байдыматны Ибрахимни сыфатлары. Патчахны приставы эм старшина байланы джакълагъанлары. Къарачайда революция сезимни биринчи джайылыб башлагъаны. Коммунист партияны орус халкъны болушлугъу бла Къарачайны уруннъанларыны революция ишлеге кёшулгъанлары.

Романны идея магъанасы, тили.

Литератураны теориясы. Романны, повестни, хапарны, юсюнден аңылатыу. Совет къарачай литератураны чыгъармаларында геройла.

Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (кесеклери).

Орусланы М. «Тору атым», «Къурч кылычым» (3 сагъат).

Орусланы Махаметни биографиясы эмда литература чыгъармачылыкъ джолу. Чыгъармачылыгыны литература да джанъы шартлары.

«Тору атым». Таулуна Кызыл Аскерге керек кюнде джарарча иги ат ёсдюрюб бергенини эмда кызыл аскерчи джаш да Ата джуртубузну джауладан сакъларгъа хар заманда хазыр болуб тургъаныны суратланыуу. Бизни тынчылыкъ эм шохлукъ ючюн кюрешгенибизни чертгени.

Назмуну патриотлукъ идеясы, тилини байлыгы.

«Къурч кылычым». Кызыл Аскерчи джашха ишчикёл ашаб, Ата джуртну джауладан сакъларгъа кылыч этиб бергени. Аскерчи джаш кылычны ариу, таза тутханы. Джау чабса Ата джуртну сакъларгъа хазыр болуб тургъаны. Урунуу эм шохлукъну джакъларгъа кереклиси.

Назмуну идея магъанасы эм тилини суратлау мадарлары.

Окъуучула кеслери окъургъа материал

Орусланы М. «Джанъы джашаугъа».

Борлакъланы Т. «Лётчикни джыры», «Бештау» 2 сагъат).

Биографиясы, поэтлик джолу. «Лётчикни джыры», «Бештау» деген назмуланы магъаналары, суратлау белгилери, алада совет патриотизмни кёрюнюшю.

Саулай чыгъармаланы текстлерин окъургъа — 54 сагъат.

Байламлы тилге усдалыкъларын ёсдюрюрге — 12 сагъат.

Классдан тышында окъууну юсюнден ушакъла — 6 сагъат.

Классдан тышында окъургъа материалны тизмеси.

Ёртенланы А. «Темир ёмюр», «Джуг моллагъа».

Мечиев К. «Окъуюкъ», «Джаралы джугъутур», «Барысын да кёрдю Кязим».

Шахмурзаев С. «В. И. Ленин», «Сырыйна».
 Къаракётланы И. «Унутмазбыз», «Хорладынь».
 Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (кесеги).
 Байрамукъланы Х. «Октябрь», «Зоя Космо-
 демьянская».
 Байкъулланы А.-К. «Совет Аскер», «Ананы сё-
 зю».
 Будаев А. «Мараучуну хапары».
 Хубийланы О. «Назмула».
 Орусланы М. «Назмула».
 Борлакъланы К. «Назмула».
 Къарачай джазыучуланы джанъы чыгъармалары (ус-
 дазны сайлагъанына кёре).

VIII Класс

1940-1960 джылладагъы къарачай совет

литература обзор (2 сагъат

Уллу Ата джурт къазауатны заманындагъы литера-
 тура. Къарачай литератураны ол кёзюуде баш борчу
 Къарачай джазыучуланы къазауатха къатышханлары.

Совет патриотизмлик, Халкъланы шохлукълары,
 партия бла халкъны морально-политикалы бирикмек-
 ликлери. Герман фашист къанлы джауу хорлау
 къазауатны кёзюююнде къарачай литератураны баш те-
 малары болгъаны. Ана литератураны ёсююню джанъы
 этапы.

Къазауатдан сора литература, аны баш темалары:
 Совет халкъны Уллу Ата джурт къазауатда кюреши эм
 хорлауу. Къазауатдан сора ёсюм Совет халкъны социа-
 лизмден коммунизмге ёте башлауу.

Хубийланы О. «Биргенъебиз, партия», «Ленин» «Ама-
 нат» (романны) кесеги (9—21 башлары) (10 сагъат)

Хубийланы Османны биографиясы эмда чыгъарма-
 чылыгъы. Османны назмуларында урунуу, тынчлыкъ эм
 шохлукъ ючюн кюрешни, Ата джуртну бек суймеклиги-
 ни, къарачай халкъны патриотлугъуну, урунууда джигер-
 лигини, социализм эм коммунизм къурауда этген хор-
 ламларыны, насыблы джашауларыны суратланыуу.

«Аманат» деген романны Уллу Ата джурт къазауат-

ны заманында къарачай халкъны тылда эм фронтда этген джигерликлерини суратланыуу. Фашизмни хорлауда партияны халкъгъа башчылыкъ этгенини ачыкъланыуу. Халкъланы шохлугъун кёргюзюу. Романда Ата джурт ючюн джанларын аямагъан джигитлени сифатлары.

«Аманат» деген романны идея магъанасы. Къарачай совет литератураны артыкъсыз да прозасын ёсдюрюуде, Хубийланы Османны чыгъармаларыны магъанасы. Къарачай тилни ариулулугъун ачыкълагъаны эмда байлыгъын ёсдюргени. Чыгъармаларында тенълешдириуле, эпитетле, метафорала, хапарлаула, суратлаула, гиперболала, пейзажла эм портретле.

Литератураны теориясы. Социалист реализмни джоругъун анъылатыу.

Окъуучула кеслери окъургъа материал

Х у б и й л а н ы О. «Аманат» (кесеги), «Шохлукъ» (поэма).

Байрамукъланы Х. «Залихат», «Къарчаны юйдегиси» «Ана» (2, 7, 12, 16, 19 башлары). (6 сагъат)

Байрамукъланы Халиматны биографиясы эмда къарачай литературада орну.

«Залихат», «Къарчаны юйдегиси» деген чыгъармаларында Уллу Ата джурт къазауатда эркинлик ючюн кюрешни, совет къурулушда урунуу кёрюнюулери. Чыгъармаланы джамагъат джашауда эмда къарачай литературада магъаналары. Халиматны чыгъармаларында литература суратлау мадарла, композиция къурулуш.

«Къара чебген» деген хапарда чирик адетлени айгъакълау.

Джазыучуну окъуучула кеслери окъургъа керекли чыгъармалары: «Залихат» «Къарчаны юйдегиси» (кесекле).

Литература теориясы. Хапарны юсюнден анъылатыу. Литература чыгъарманы композициясы, лирика отступлениелени джюрютюлюю.

Окьюучула кеслери окъургъа материал.

Б а й р а м у к ъ л а н ы Х. «Қъарчаны юйдегиси», «Муратчыкъны дарманы».

Отаров К. «Коммунистле» (2 сагъат).

Отаров Керимни биографиясы эм чыгъармачылыгъы. Отарланы К. малкъарны белгили поэти болгъаны.

«Коммунистле» деген поэмада коммунизм къурауда партияны башчылыгъыны суратланыуу. Чыгъарманы идея магъанасы, суратлау джоллары.

Литератураны теориясы. Тема, идея, магъанасы. Поэзия тилни тюрлю-тюрлю къуралыуу: инверсия, къайтарыу, риторика айланчла, айланыу, соруула, д. б. Назму къурауу джорукъларын къайтарыу.

Окьюучула кеслери окъургъа материал.

Отаров К. «Партизан къабырла», «Джаралы комиссар».

Кулиев Къ. «Бирликде—тирилик», «Джанъы юй» (поэмала) (4 сагъ.).

Кулиев Къ. джашау эм литература иши. Кулиев малкъар литературада белгили поэт.

Башда айтылгъан поэмалада совет патриотлукъ, коммунист идея. Алада совет халкъны джашауу суратланыуу. Социалист къурулушну эм эркинлик ючюн кюрешни, урунуу Къайсынны творчествосунда ачыкъланыуу. Къайсынны поэмаларыны идея магъаналары, тилни байлыгъы, ариулугъу.

Поэмаланы обществолу джашауда эм къарачай-малкъар совет литературада орунлары. Таулуланы совет халкъланы арасында насыблы джашауларыны ачыкъланыуу. Поэтни литература усдалыкъда джетишимлери. Поэмаланы сюжетлерини энчилиги. Поэмалада тенълешдириуле, эпитетле, метафорала, олицетворениеле, лирика туракълау д. б.

Окьюучула кеслери окъургъа материал:

Кулиев Къ. «Туугъан джерим бла сёлешиу», «Устаз Борис Игнатъевич», «Лермонтовгъа», «Мен урушда», «Назмучуну ёлюмю», «Унутулмаз».

Литература теориясы. (Къайтарыу). Лирика поэма-

ны юсюнден анъылатыу, сюзюу. Тилни суратлау мадарларын къайтарыу тенълешдириу, эпитет, метафора, олицетворение, Проза бла назму. Аллегория. Антитеза, лирика туракълау.

Байкъулланы А—К. «Гитчени джолу», «Сау бол, партия»! (2 сагъат)

Биографиясы эмда творчествосу. Аны чыгъармаларында эски джашауу суратланыуу, халкъны социализм эм коммунизм къурауда таза джюреги бла ишлегенини, Уллу Ата джурт урушда фашистлени хорлауда этген джигитликлерини, тынчлыкъ эм шохлукъ ючюн кюрешгенини кёрюнюю. Хорламлагъа башчылыкъ партия этгенини халкъ бла партияны мардасыз кючлю бирикгенлерини суратланыуу Хар хорламда бизге кюч берген ленинизм болгъаныны ачыкъланыуу.

Окъуучула кеслери окъургъа материал:

Б а й к ъ у л л а н ы А-К. «Ленин, сенсе, билебиз», «Алгъыш аякъ».

Этезов О. «Къаяла унутмагъандыла» (повесть) (3 сагъат).

Биографиясы эм чыгъармачылыгъы. «Къаяла унутмагъандыла» повестде кызыл аскерчиле бла тау эллилени эм партизанланы граждан къазауатда акъ гвардиячылагъа къаршчы кюрешюлерини суратланыуу Эркинлик ючюн кюрешген джигитлени сыфатлары. Повестни малкъар прозада оруну. Чыгъарманы магъанасы композициясы, суратлау, хапарлау диалог. Тилини байлыгъы.

Этезов О. «Къанлы той» (пьеса), «Сагъыш», «Ючтенъ» (юзюмдю).

Литератураны теориясы. Эпос чыгъармалада джазыуу баш джорукълары: суратлау, хапарлау, диалог. Суратлауу тюрлюлери: пейзаж, портрет, халны джазыу, адамны юсюнден авторну характеристикасы.

Кригер Е. «Къурч кюбели атлы» (1 сагъат).

Уллу Ата джурт къазауатда Совет Союзну тулпары Багъатырланы Харунну джигитлиги. Совет офицерни образы.

Джаш къарачай джазыучулары юсюнден обзор (2 сагъат).

Джаш джазыучулары чыгъармаларында коммунизм къурауда хорламланы, тынчлыкъ эм шохлукъ ючюн кюрешюню суратланыуу. Диннге эмда эски-чирик адетлеге къаршы кюрешюню баргъаныны кёрюнюшю. Коммунизм къурагъан джанъы совет адамны темасы. Джаш джазыучулары чыгъармачылыкъларыны тыйгъычсыз ёсени эмда аланы борчлары.

Гашиков Х. «Атасы бла джашы» (3 сагъат).

Гашиков Хусинни биографиясы эмда чыгъармачылыкъы. Хусинни хапарларында эмда назмуларында совет адамланы урунууда хорламларыны, тынчлыкъ эм шохлукъ ючюн кюрешгенлерини, совет патриотизмни суратланыулары. Черкес литературада орну.

«Атасы бла джашы» деген повестде патчахлыкъ джарлыланы эзиб, унукъдуруб тургъаныны кёргюзгени Совет власть келгенинде джарлыла, эркин, насыб джашауа чыкыгъанларыны, окъуулу, билимли болгъанларыны суратланыуу. Повестни идея магъанасы, тили.

Окъуучула кеслери окъургъа материал.

Гашиков Х. «Хар заманда да сен мени джюрегимдесе», «Асият элчи кызды».

Абдулжалилов Ф. «Къаты агъым» (2 сагъат).

Абдулжалилов Фазильни биографиясы эмда чыгъармачылыкъы. Фазильни чыгъармаларында коммунизм къурауда, тынчлыкъ эм шохлукъ ючюн кюрешде совет адамланы суратланыулары. Фазильни ногъай литературада орну.

«Къаты агъым» деген повестде тау элдеде коллективизацияны къалай баргъаныны, эллилени къууанч джашауа чыкыгъанларыны суратланыуу. Повестни идея магъанасы, тили.

Окъуучула кеслери окъургъа материал

Абдулжалилов Ф. «Кючлюлени юйдегиси» (кесеги), «Квадрат 46—76».

Жиров Х. «Джашау излей» (1 сагъат).

Жиров Хамитни биографиясы эмда чыгъармачылы-

гъы. Аны хапарларында социалист урунуу, совет патриотизми, тынчлыкъ эм шохлукъ ючюн кюрешни суратланыулары. Жиров Хамитни абаза литературада орну.

«Джашау излей» деген повестде патчахны заманында таулу джарлыланы къарангылыкъда, кыйынлыкъда джашагъанларыны кёрюнюшю. Совет властны таулулагъа джарыкъ, насыб, эркин джашау келтиргенини суратланыу. Повестни идея магъанасы, тили.

Окъяучула кеслери окъургъа материал

Жиров Х. «Тауланы уянгъанлары» (юзюмдю).

Литература чыгъармаланы бир тилден, бир тилге кёчюрюу иш бла танышдырыу (1 сагъат).

Къарнаш халкъланы Уллу Октябрь Социалист революциядан бери литератураларыны обзору.

Бизни областда чыкыгъан орус литератураны обзору (1 сагъат).

Уллу орус литератураны къарачай литературагъа болушлугъу эм юлгю кёргюзгени. Областибызда чыкыгъан орус литератураны баш чыгъармалары бла танышдырыу. Миллет шохлукъну ёсюуюню кёрюнюшю.

Черкес совет литература (1 сагъат)

Черкес совет литератураны джаратылышы, ёсюую эмда джетген джетишимлери. Баш джазыучулары. Тынчлыкъ эм шохлукъ ючюн кюрешиюню, коммунизм къурау-ну суратланыулары. Джазыучуланы баш чыгъармаларына кысхача анализ бериб танышдырыу.

Ногъай совет литература (1 сагъат).

Ногъай совет литератураны джаратылышы, ёсюую эмда джетген джетишимлери. Баш джазыучулары бла танышдырыу. Коммунизм къурау иште хорламланы суратланыулары. Кысхача анализ бериб, баш джазыучуларыны чыгъармалары бла танышдырыу.

Абаза совет литература (1 сагъат)

Абаза совет литератураны джаратылышы, ёсюую эмда джетишимлери. Джазыучуларыны баш чыгъармаларыны

да джетишимлери. Джазыучуларыны баш чыгъармалалары бла къысхача танышдырыу. Коммунизм къурау ишледе хорламланы суратланыулары.

Совет литератураны баш шартлары эм къралла арасында магъанасы (обзор) (2 сагъат)

Совет литературада социалист ишлеуни джетишимлерини суратланыуу. СССР-ни халкъларыны джашауу. Тынчлыкъ ючюн кюрешни байрагъын элтиучю совет литература. Совет литературада джанъы сыфат. Совет литератураны баш суратлау методу—социалист реализм. Совет литератураны партийностлугъу эм халкълылыгъы. Совет литератураны ёсюмюнде партияны болушуу иши. Бютеу дунияны уруннъанларыны идея ёсюулерине совет литератураны магъанасы. Совет литература тынчлыкъ, демократия эм коммунизм ючюн кюрешни. КПСС-ни джанъы Программасына кёре литератураны борчлары.

Литератураны теориясындан алыннъан билимлени къайтарыу эм системагъа келтириу (7 сагъат)

I. Суратлау литератураны юсюнден анъылатыу. Литература суратлау образлада джашауу кёргозген сезню искусствосуду. Джамагъатны джашауунда литератураны магъанасы. Фольклор бла суратлау литература.

II. Литература суратлау чыгъарманы темасы эм идея магъанасы.

III. Эпос, лирика эм драма чыгъармала. Эпос чыгъармаланы баш тюрлюлери: таурух, басня, нарт эпос, баллада, поэма, хапар, повесть, роман.

IV. Литература чыгъармаланы композициялары. Сюжет эм действиени барыуу.

V. Литература чыгъармада джазыб хапарлауу баш амаллары: хапарлау, суратлау, диалог. Суратлауу (описаниени) тюрлюлери: пейзаж, портрет, болумну суратлау, автор берген характеристика.

1) Устазны кесини разылыгъына кёре, литератураны теориясындан алгъан билимлерин къайтарыу эм бегитиу, къайтарыугъа берилген сагъатланы бирча тенъ хайырландырыу бла, окъуу джылны аллындан огъунакъ башлаб, бардырыгъа боллукъду.

VI. Литература-суратлау чыгъармаланы тиллери. Поэтлик тилни тюрлю-тюрлю формалары. Тилни образ берген амаллары.

VII. Проза эм назму тил. Назму тилни баш тюрлюлери.

VIII Совет литературада уллу Совет къралны иги джашаууну кърюнюю. Совет халкъла социализмни эм коммунизмни кърар ючюн урунууларыны эм кюрешилерини тюз суратланыуу. Совет литературада халкъ героиланы сыфатлары, аланы адамлыклары, аскерде эмда урунууда тамаша джетишимлиликлерини суратланыуу. Бютеу дунияны эм алчы литературасы. — совет литератураны идея магъанасы. Къарачай литературааны бир кесеги болгъаны.

IX. Ана литературада къарачай джазыучуланы джашаууну тюз къргюзгенлери. Халкъны мындан да иги джашауугъа — коммунизмге чакъыргъанлары.

Ана литератураны ёсгени, баш суратлау джетишимлеге джетерге излегенин анъылатыу.

Чыгъармаланы текстлерин окъургъа — 47 сагъат

Тилни ёсдюрюге (изложениеле бла сочинениеле) — 12 сагъат.

Литератураны теориясындан билимлерин кыйта-рыу 7 сагъат.

Классдан тышында окъууну юсюнден ушакъла — 6 сагъат.

Классдан тышында окъургъа керекли чыгъармаланы тизмеси.

Шолохов А. М. «Адамны джазыуу».

Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (роман).

Этезов О. «Тарда» (роман).

Къаракётланы И. «Кавказ» (кесеги).

Гашоков Х. «Партиягъа».

Байрамукъланы Х. «Сюйген тауларым».

Кулиев Къ. «Сайламла».

Отаров К. «Джолла», «Туугъан джуртум».

Хубийланы О. «Назмула».

Багъатырланы Х. «Ата джурт ючюн».

Эбзеланы А. «Чыгъармалары».

Гашоков Х. «Чыгъармалары».
Алийланы У. Б. «Чыгъармалары».
Байкъулланы А.-К. «Хорлам».
Сюйюнчланы А. «Къобанны мынчакълары».
Абдулжалилов Ф. «Кючлюлени юйдегиси».
Жиров Х. «Чыгъармалары».
Кешоков А. «Чыгъармалары».

Азбар этерге керекли чыгъармаланы тизмеси

V КЛАСС

Нарт сёзле (усдазны сайлагъанына кёре).
Биджиланы А. «Къач», «Къыш», «Боран».
Эл берген джомакъла «Усдазны сайлагъанына кёре».
«Татаркъан» (кесеги).
«Апсаты» (кесеги).
«Долой» (кесеги).
Къочхарланы Къ., «Мюрзеу джыйыу»
Къочхарланы Къ. «Сабийлеге».
Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (усдазны сайлагъанына кёре).
Къаракётланы И. «Таулу кызыны тарыгыуу», «Нефть анасы Бакугъа».
Хубийланы О. «Аманат» (джарым бетни усдазны сайлагъанына кёре).
Байрамукъланы Х. «Партиягъа бюсюреу» (кесеги).

VI КЛАСС

«Ёрюзмек бла кына сакъалы кызыл фук» кесегин усдазны сайлагъанына кёре).
«Белляу».
«Алгыш».
Кулиев Къ. «Партиягъа».
Хубийланы О. «Абдулла» (романны кесеги).

VII КЛАСС

Къочхарланы Къ. «Ленин».
Мечиев К. «Иги сёз», «Солтан-Хамитни джыры».
Кърымшаухалланы И. «Бёрю бла кишдик».

- Биджиланы А. «Кюн».
Алийланы У. Д. «Билим» (кесегин).
Къаракётланы И. «Кулак бла джалчы» (кесегин).
Ёртенланы А. «Туугъанды ол ёлмезге».
Байкъулланы Д. «Таулу кызыны джыры».
Батчаланы А.-К. «Сельмаш завод».
Орусланы М. «Тору атым», «Къурч кылычым» (кесегин).
Аппаланы Х. «Къара кюбюр» (кесегин).

VIII КЛАСС

- Хубийланы О. «Биргенъебиз партия», «Аманат» (кесегин).
Байрамукъланы Х. «Залихат» (кесегин).
Байкъулланы А.-К. «Сау бол, Ленинчи партия!» (кесегин).
Отаров К. «Коммунистге» (кесегин).

Б А Ш Л А Р Ы

Анъылатыу кыагъыт. 4

Программа

V класс	9
VI класс	9
VII класс	10
VIII класс	12

Къарачай тил

Анъылатыу кыагъыт

Программа

Грамматика эмда тюз джазыу

V класс	22
VI класс	26
VII класс	31
VIII класс	32

Литература

Программа

V класс	50
VI класс	57
VII класс	65
VIII класс	74

Редактор *Н. М. Кагиева.*

Технический редактор *З. Т. Темирова.*

Корректор *Р. А. Гочияева.*

Сдано в набор 14-VII-1962 г. Подписано к печати 9-X-1962 г.
 Бумага 84x108¹/₃₂. Физ. п. л. 5,25. Усл. п. л. 4,3. Уч.-изд. л. 3,89.
 ВУ 29163. Тираж 500 экз. Заказ 3249. Цена 11 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
 г. Черкесск, Ленина, 35-а.
 Черкесская типография, г. Черкесск, Комсомольская, 32.

80265

Бағасы 11 кат.